

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

Філологічний факультет

Кафедра історії та культури української мови

ОНІМНИЙ ПРОСТІР В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ ТА
ПАРЕМІОЛОГІЇ

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

здобувачка 602 групи
спеціальності 035 Філологія,
ОПП Українська мова
та література
Бордюх Ілона Василівна.

Науковий керівник: канд.філол. наук,
доц. Редьква Я.П.

Рецензент_____

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол №_____ від _____ 2023 р.
Зав. кафедрою _____ проф. Колесник Н.С.*

АНОТАЦІЯ

Бордюх Ілона Василівна

Онімний простір в українській фразеології та пареміології

Робота присвячена комплексному опису й системному аналізу власних назв, що входять до структури українських фразеологізмів та паремій, а також виявленню основних відономастичних значень власних назв у фразеології та пареміології. Зокрема в роботі простежено історію та основні засади вивчення фольклорних онімів в українському мовознавстві; визначено місце власних назв, що входять до структури фразеологізмів та паремій у системі українських фольклорних онімів; описано й систематизовано антропоніми як образно-сміслові центри українських фразеологічних і паремійних одиниць; здійснено аналіз топонімів у структурі фразеологізмів та паремій; проаналізовано власні назви у структурі народно розмовних та запозичених фразеологізмів і паремій.

Джерельною базою роботи слугували фразеологізми і паремії з ономастичним компонентом, що зафіксовані фразеологічними словниками, словниками крилатих висловів, збірок народних паремій.

Під час написання роботи було використано описовий метод та його прийомами (категоріальний аналіз, прийом класифікації та систематики), а також структурний і контекстуальний методи, що дозволили здійснити комплексний аналіз фразеологічних та паремійних одиниць, до складу яких входять власні назви.

Результати дослідження можуть бути використані при вивченні лексикології, лексикографії та фразеології на уроках української мови в ЗЗСО, а також на практичних заняттях у закладах вищої освіти при лексикографічному опрацюванні фразеологізмів.

Ключові слова: *власні назви, оніми, ономастика, антропонімія, топонімія, фразеологія, пареміологія, фразеологізми, паремії, стійкі словосполучення.*

ABSTRAC

Bordiukh Ilona Vasylivna

Onymic space in Ukrainian phraseology and paremiology

The work is devoted to a comprehensive description and systematic analysis of proper names included in the structure of Ukrainian phraseological units and paremias, and the main videomastic meanings of proper names were revealed in phraseology and paremiology. In particular the history and basic principles of the study of folklore onyms in Ukrainian linguistics were traced in the work the plase of the proper names was determined which are included in the structure of phraseological units and paremias in the system of Ukrainian folklore onyms; anthroponyms are described and systematized as figuratively meaningful centers of Ukrainian phraseological and paremic units; an analysis of toponyms was done in the structure of phraseology and paremias; the prober names wer e analyzed in the structure of colloquial and borrowed phraseology and paremies.

The source base of the work was phraseological units and paremias, with an onomastic component recorded in phraseological dictionaries, dictionaries of winged sayings, collections of folk paremias.

The descriptive method was used during the writing of the paper and its techniques (categorical analysis, method of classification and systematics), as well as structural and contextual methods that made it possible to carry out a complex analysis of phraseology and paremic units which include proper names.

The research results can be used in the study of lexicology, lexicography and phraseology in Ukrainian language lessons in general institutions of secondary education as well as in practical classes in institutions of higher education during lexicographic processing of phraseological units.

Keywords: *proper names, onyms, onomastics, anthroponymy, toponymy, phraseology, paremiology, phraseological units, paremia, persistent phrases.*

ЗМІСТ

ВСТУП.....	
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ФОЛЬКЛОРНИХ ОНІМІВ.....	8
1.1. З історії дослідження фольклорних власних назви.....	8
1.2. Роль фольклорної ономастики в системі лінгвістичної науки.....	12
Висновки до розділу 1.....	17
РОЗДІЛ 2. АНТРОПОНІМИ ЯК ОБРАЗНО-СМИСЛОВІ ЦЕНТРИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ТА ПАРЕМІЙ.....	18
2.1. Характеристика фразеологічних та паремійних одиниць із ономастичним компонентом.....	18
2.2. Фраземи й паремії української мови, які походять з народної мови.....	22
2.3. Фраземи та паремії біблійного та міфологічного походження.....	32
Висновки до розділу 2.....	39
РОЗДІЛ 3. ВІДОНОМАСТИЧНІ ЗНАЧЕННЯ ТОПОНІМІВ – КОМПОНЕНТІВ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ТА ПАРЕМІЙ	41
3.1. Конотативні значення власне українських топонімів– компонентів народнорозмовних фразеологізмів.....	41
3.2. Біблійні, міфологічні і культурно-історичні конотативні значення топонімів	44
Висновки до розділу 3.....	56
ВИСНОВКИ.....	58
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	65

ВСТУП

У системі мови фразеологізмам і пареміям належить особливе місце. На відміну від інших мовних одиниць, фразеологізми й паремії постають перед нами як стійкі сполуки, відтворювані і, отже, готові одиниці мови, що існують у вигляді цілісних за своїм значенням і стійких за своїм складом і структурою утворень.

У сучасному мовознавстві вивчення фразеології та пареміології досягло значних успіхів: визначено диференційні ознаки фразеологізмів як специфічних одиниць мови, створено кілька класифікацій їх, досліджено структурно-граматичні типи фразеологізмів, вивчено системні відношення фразеологізмів, укладено фразеологічні словники тощо. Вагомий внесок у розробку цих питань зробили такі вчені, як Л. Булаховський [3], Н. Венжинович [5], Н. Данилюк [9], С. Єрмоленко [12], Ю. Карпенко [14; 15; 16], Н. Колесник [18 – 23], Л. Масенко [28], О. Мороз [29], Л. Невідомська та М. Редька [30] і ін. Останнім часом увагу дослідників привертає лінгвокраєзнавчий аспект фразеології, національно-культурні особливості фразеологізмів.

В останні десятиріччя дослідники все частіше розглядають фразеологізми та паремії, до складу яких входять власні назви. Ці одиниці становлять яскравий колоритний шар української фразеологічної системи, а компонент «власна назва» є виразником національного забарвлення. За словами В. Мокієнка, «ономастична фразеологія відображає не тільки національну самобутність іменника того чи іншого народу, але й через колоритні імена повідомляє про своєрідні звичаї, спосіб мислення, міфологію» [19, с.58].

Ще у XIX – на поч. XX ст. вчені звернули увагу на функціонування власних назв у складі фразеологізмів і паремій. Вони відзначили, що власні назви як компоненти фразеологізмів та паремій слугують яскравим засобом експресії, свідчать про певні історичні події, часто використовуються для

рими.

Уживання власних назв у складі фразеологізмів та паремій досліджують на матеріалі різних мов: болгарської, польської, чеської, французької, німецької, англійської.

Науковці розглядають фразеологізми й пареміїз компонентом «власна назва» за генетичним критерієм і джерелами виникнення, вивчають їх структурно-семантичні ознаки.

Особлива увага мовознавців зосереджена на питанні семантики власної назви у складі фразеологізмів. Учені вважають, що власні назви у фразеологізмах та пареміях втрачають свій лінгвістичний статус, а це зумовлює їх зближення із загальними назвами.

В українській мовознавчій науці фразеологічні одиниці та паремії з онімним компонентом також вивчаються в різних аспектах. Зокрема, науковці роблять спробу простежити джерела їх походження. Деякі мовознавці аналізують ці одиниці за характером знімного компонента, традиційно виділяючи антропоніми й топоніми у складі фразеологізмів та паремій, зрідка – клички тварин та етроніми. Вирішуючи проблему семантичного статусу знімного компонента, учені одностайні в тому, що власні імена у складі фразеологізмів та паремій зазнають семантичних видозмін, набуваючи узагальненої семантики, зближаються із загальними назвами. Природу й характер таких видозмін проаналізовано у працях Л.Невідомської та М. Редьки [30], дослідники звертають увагу на узагальнені значення особових імен; конотативні та експресивно-сміслові відтінки фразеологізмів та паремій з знімним компонентом є предметом розвідок М. Худаш [40] та В. Познанської [33].

Описуючи особливості семантики онімних компонентів у структурі фразеологізмів і паремій, дослідники визначають різні ступені апелятивації онімів у складі стійких словосполук (Н. Москаленко). Поза увагою не залишаються й причини з'яви відономастичних значень, зокрема, на деякі з них указують Н. Пасік та Є. Отін. Учені досліджують також питання

структурно-граматичної організації фразеологізмів і паремій з знімним компонентом, їх семантичну систематизацію (Л. Скрипник, Н. Пасік). Здійснюються спроби етимологічного аналізу знімних фразеологізмів та паремій (В. Ужченко, Р. Міняйло), з'ясування характеру їх мотивованості (Н. Бабич).

Детальний аналіз праць, що присвячені онімній фразеології та пареміології, засвідчує, що попри різноаспектне опрацювання низка питань залишається ще нерозв'язаною. Зокрема, досі недостатньо вивчений склад власних назв, їх структурні особливості у структурі фразеологізмів та паремій, різних за генезою та джерелами походження. Варто глибше з'ясувати чинники фразеологізації власних назв різних типів, більшу увагу звернути на способи утворення знімних фразеологізмів та паремій. До недостатньо вивчених аспектів належить також семантика власної назви у фразеології та пареміології. В українському мовознавстві цю проблему намагались розв'язати чимало дослідників, проте характер і природу значення компонента «власна назва» визначено не досить чітко, немає єдиної систематизації цих значень. Недостатньо вивчена структурно-семантична організація фразеологізмів та паремій з онімним компонентом, здатність цих стійких одиниць до утворення структурно-семантичних моделей, лексичних варіантів. Комплекс таких не повною мірою вивчених в українському мовознавстві питань зумовив **актуальність теми нашого дослідження.**

Мета магістерської роботи – здійснити комплексний опис власних назв, що входять до структури українських фразеологізмів та паремій, виявити основні відономастичні значення власних назв у фразеології та пареміології.

Поставлена мета передбачає виконання низки **завдань**:

- 1) простежити історію та основні засади вивчення фольклорних онімів в українському мовознавстві;
- 2) визначити місце власних назв, що входять до структури фразеологізмів та паремій у системі українських фольклорних онімів;

- 3) описати й систематизувати антропоніми як образно-смислові центри українських фразеологічних і паремійних одиниць;
- 4) здійснити аналіз топонімів у структурі фразеологізмів та паремій;
- 5) проаналізувати власні назви у структурі народно розмовних та запозичених фразеологізмів і паремій.

Об'єкт дослідження – українські фразеологізми і паремії з власними назвами у структурі.

Предмет дослідження – власні назви у структурі українських фразеологізмів та паремій.

Джерельна база роботи – фразеологізми і паремії з ономастичним компонентом, що зафіксовані фразеологічними словниками, словниками крилатих висловів, збірок народних паремій [43; 44; 45; 46; 47; 48]. До аналізу були залучені фразеологічні сполучення, прислів'я, приказки, крилаті вислови, до складу яких входять оніми.

Методи дослідження. Під час написання роботи ми послуговувалися *описовим* методом та його прийомами (категоріальний аналіз, прийом класифікації та систематики), а також *структурним* та *контекстуальним* методами, що дозволили здійснити комплексний аналіз фразеологічних та паремійних одиниць, до складу яких входять власні назви.

Наукова новизна нашого дослідження полягає в тому, що в роботі систематизовано антропонімні та топонімні компоненти народнорозмовних фразеологізмів та паремій української мови та тих, що запозичених фразеологічних та паремійних одиниць.

Теоретичне значення нашої роботи полягає у поглибленні вивчення актуальних теоретичних проблем української ономастики, фразеології та пареміології.

Практичне значення роботи – в тому, що результати дослідження можуть бути використані при вивченні лексикології, лексикографії та фразеології на уроках української мови в ЗЗСО, а також на практичних заняттях при лексикографічному опрацюванні фразеологізмів.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів з висновками до кожного розділу, загальних висновків, списку використаної літератури та списку використаних джерел

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ФОЛЬКЛОРНИХ ОНІМІВ

1.1.3 історії дослідження фольклорних власних назв.

В усній народній творчості впродовж багатьох століть накопичувалися найкращі й найцікавіші для вивчення словесно-виражальних і мовно-художніх засоби. З огляду на це усну народну творчість можна вважають одним з базових чинників, що під їх впливом сформувалась сучасна українська літературна мова і загалом культура нашого народу.

Фольклоронімію вивчають як унікальну систему лексичного складу усної народної творчості, як особливий складник національного простору власних назв. Під час вивчення проблеми визначення поняття фольклорної ономастики, варто звернути увагу також на її місце в системі ономастичних студій. Розмаїття й неусталеність підходів щодо вивчення фольклорних онімів зумовлені як розбіжностями у підходах до їх аналізу в українській мовознавчій науці, в основі яких складність самого об'єкта дослідження, так і новими напрямками опису пропріальних одиниць загалом і власних найменувань зосібна, «досягненнями як української лінгвофольклористики, так і слов'янських студій фольклорного слова загалом» [19, с. 36–37].

Спеціальне наукове вивчення фольклорних власних назв розпочалося в другій половині XIX століття, хоча у більшості наукових розвідок питання студіювання онімів не є вичерпним. Окреслений період позначений поживавленням інтересу щодо вивчення фольклору загалом. Тоді більшість філологів й етнографів безпосередньо збирали та фіксували переважно зразки усної народної творчості синкретичної природи. З-поміж наукових розвідок дослідників варто звернути увагу на напрацювання Л. Булаховського [3], Н. Венжинович [5], Н. Данилюк [9], С. Єрмоленко [12], Ю. Карпенка [14; 15; 16], Н. Колесник [18 – 23], Л. Масенко [28], О. Мороз [29], Л. Невідомської та М. Редькви [30] та ін..

У ХІХ столітті науковці були одностайні в думці, що усну словесність варто вважати невід'ємним джерелом у дослідженні народної мови, оскільки саме мова зберігає мову «в усій своїй чистоті, непідробності, свіжості і багатстві» [40, с. 11]. Цілком логічним був також інтерес дослідників до фольклорних власних найменувань, «хоча варто зауважити й той факт, що у вищезгаданий період вивчення фольклоронімів не мало специфічних рис, котрі відрізняли б його від аналізу онімів, виявлених у решті джерел. На той час дані ономастики в лінгвістиці сприймали як своєрідний допоміжний науково-дослідний об'єкт для різних гуманітарних наук» [40, с. 11].

Органічне поєднання гуманітарного, філологічного й лінгвістичного підходів до вивчення фольклоронімів можна пояснити не тільки загальними тенденціями мовознавчої науки, а й тим, що на тому етапі ще не відбулося становлення науки, яка б займалася вивченням суто власних найменувань. Такий спосіб дослідження продовжувався до початку ХХ століття, коли почали з'являтися перші наукові праці, в яких оніми були визначені як об'єкти, що мають повноцінне право на дослідження. Саме цей перехід був підставою глибокого, послідовного вивчення фольклоронімії як окремої системи.

У другій половині ХХ століття відбулося завершення формування ономастики як самостійної лінгвістичної дисципліни. Той період позначений в історії науки розширенням обсягу студій в галузі української ономастики, що збагатилася вузькоспеціалізованими розвідками, в яких детальний розгляд отримали різні фольклорні жанри: народні думи, казки, пісні, загадки. Окремі праці того періоду мали загальноономастичний характер – на матеріалі фольклорної онімії дослідники шукали шляхи розв'язання питань, що були актуальними загалом для теорії ономастики (як-от перехід загальних назв у власні та навпаки або критерії розмежування власних і загальних назв).

Окремі проблеми безпосередньо стосувалися особливостей фольклоронімного простору, який формує один з компонентів цілісної національної онімної системи, це способи вживання власних назв у текстах

фольклору (ці аспекти описані передовсім на матеріалі малих фольклорних жанрів: приказок, загадок, прислів'їв); це також проблема жанрових критеріїв відбору назв з фольклорних текстів; варіативність фольклорних онімів; аспекти національної специфіки фольклорної онімії; виникнення, склад, структурні характеристики фольклоронімного простору (матеріалом слугували окремі фольклорні зібрання); регіональні варіанти фольклорних власних назв і особливостей їх функціонування; функції онімів у структурі фольклорних текстів тощо [18].

Вивчення онімів українського фольклору періоду 70–90-х років ХХ століття презентували у своїх працях Н. Журавльова, Б. Кирдан, Н. Москаленко, Г. Онищенко, Я. Чорненький, С. Якубовська та ін.

Перші десятиліття ХХІ століття ознаменовані як період послаблення зацікавлення у вивченні фольклоронімів, що у свою чергу призвело до зменшення кількості наукових розвідок, публікацій і стагнації в розширенні кола аспектів досліджень.

Аналіз наукових робіт сучасного періоду дає підстави вважати, що дослідження власних назв фольклору є різноаспектними, оскільки до уваги беруться різні жанри усної народної творчості, простежується змістове й функціональне навантаження онімів, а також їхня етимологія, особливості структури й специфіки використання в різножанрових фольклорних текстах.

Детальний аналіз змісту наукових досліджень фольклор онімів періоду кінця ХХ – початку ХХІ століть дає можливість помітити перехід в науці до тенденції власне лінгвістичного їх вивчення, оскільки власні назви фольклору стають предметом дослідження не лише істориків та етнографів, а мовознавців-ономастів. Сьогодні проводиться активне вивчення специфічних особливостей фольклорних онімів, однак і досі помітна певна розгалуженість думок науковців до проблем дослідження фольклоронімії як розділу ономастики, що зумовлює певні труднощі у створенні загальної схеми їх системного вивчення.

За спостереженнями Н. Колесник, «на межі першого та другого

десятиліть ХХІ століття «ономастичні дослідження на матеріалі фольклору становлять такий собі конгломерат різних за часом постанов і навіть належністю до різних галузей лінгвістики (і не тільки лінгвістики) дослідницьких прийомів та підходів до вивчення без того об'єднавчого стрижня, який засвідчив би їхню самодостатність і методологічну цілісність» [18, с. 35].

Для згаданого періоду характерне досить розмите й неповне осмислення ролі, провідної мети й ключових завдань фольклорної ономастики у розрізі загального мовознавства. Чітко простежено проблему визначення її місця й ролі у цілісній системі мовознавчої науки. Ускладнює проблему й те, що фольклорні власні найменування зазвичай вивчають некомплексно, неповно, із використанням невеликої за обсягом кількості фактичного матеріалу, який стає матеріалом для дослідження. Сьогодні в українському мовознавстві з'являється незначна кількість монографій, присвячених вивченню загального кола власних назв чи окремих типів знімних назв. «Негативно позначається (а водночас і зумовлює перспективу подальшої роботи) й нестача повних зібрань фольклоронімів та координувального осередку, що ввів би несистемні та нерегульовані окремі дослідження онімів на матеріалі усної народної творчості до цілісної структурованої логічної системи. До кола практичних проблем, котрі уповільнюють розвиток вивчення фольклорних власних найменувань, є й нерівномірність та неусталеність фіксування матеріалів для аналізу на різних аудиторіях та в різний час, неповний або неточний запис онімів, існування варіантів фольклорних текстів тощо» [18, с. 36].

Важливо також зауважити, що з кінця ХVІІІ до початку ХХІ століть вивчення власних назв у межах фольклорної творчості позначене домінуючим лінгвокультурологічним характером, а цей аспект передбачає дослідження образних властивостей усного народного художнього мовлення.

Для наукових студій сучасного етапу вивчення фольклоронімів характерний динамічний характер, більш повна й детальна теоретична база

досліджень.

1.2. Роль фольклорної ономастики в системі лінгвістичної науки.

Сучасний стан досягнень у сфері фольклорної ономастики передбачає важливість обґрунтування її місця у загальному колі лінгвістичних наук, розширення аспектного кола зацікавлення й задіяного фактичного матеріалу, укладання повних і розширених збірань фольклорних онімних одиниць, створення спеціального координувального центру, що зміг би систематизувати вивчення окремих і комплексних явищ фольклоронімії.

Сьогодні чітко простежується ситуація, коли оніми стають матеріалом для дослідницьких робіт у межах різних філологічних дисциплін. До прикладу, лінгвофольклористи досліджують загальну естетику, поезику та символізм власних назв, розглядаючи оніми як художньо-естетичні засоби й засоби стилістики, які підкреслюють унікальність мови фольклору як явища. Етнолінгвісти зосереджують увагу на вивченні у межах фольклорних джерел елементів культури народу, відображенні в ній світоглядних позицій етносу.

Очевидно, що коло зацікавлення лінгвофольклористів та етнолінгвістів не збігається із ключовими засадами ономастики, саме тому доцільним і актуальним вважаємо визначення поняття фольклорної ономастики. Більшість теоретичних праць і вітчизняних, і зарубіжних науковців презентують трактування фольклорної ономастики як напряду літературно-художньої ономастики. Так, Ю. Карпенко, аналізуючи проблему співвідношення вищезгаданих категорій і різниці між ними, стверджує: «Але ж в обох випадках йдеться про життя власних назв у тексті, про роль, навантаження в художньому цілому, зрештою, про естетику онімів. Якщо не дивитися на власні назви у фольклорі тільки як на джерело матеріалу, який вивчається безвідносно до його ролі в тексті (а ряд дослідників чинить саме так), то між літературною та фольклорною ономастикою виявляється все ж більше спільного, аніж відмінного» [15, с. 171].

Аналізів історичного розвитку зацікавлення фольклорною онімією науковців дає підстави зробити висновок, що її й дотепер сприймають і досліджують як набір елементів, який не має чіткого упорядкування, не відводячи належної уваги його функціонуванню в загальнонаціональному просторі онімів і не акцентуючи на його категоріальних і системотвірних зв'язках. Очевидно, причиною такого стану є те, що наразі в українському мовознавстві немає чіткого визначення статусу вивчення фольклоронімів. Донині продовжуються обговорення суперечностей щодо бачення основних теоретичних і методологічних засад дослідження власних найменувань у фольклорній творчості, це ж стосується й назви дисципліни.

Зважаючи на значущість вищезгаданих проблем, основним завданням, що є першочерговим для сучасних дослідників фольклорної ономастики, та й ономастики загалом, є впорядкування термінологічної бази. Д. Бучко, один з авторів першого українського словника ономастичної термінології, підкреслюючи важливість розгляду вказаного питання, зазначає: «...Тлумачний словник ономастичних термінів української мови повинен дати загальне уявлення про систему ономастичних понять, їх зміст, взаємовідношення та наукове осмислення на сучасному етапі розвитку теоретичної та практичної ономастики» [34, с. 12]. Учений підсумував: «...Питання впорядкування, систематизації, нормалізації та кодифікації системи української ономастичної термінології було і залишається однією з найважливіших проблем сучасної української ономастики» [34, с. 23]». Доречно також згадати міркування Л. Булаховського про те, що терміносистема, яка є недостатньо структурованою та нормалізованою, «утруднює шлях до мети, якій термінологія повинна служити» [3, с. 21].

Сучасні дослідники у науковій літературі послуговуються такими термінами: стилістична, літературна, поетична, художня, літературно-художня, художньо-літературна ономастика, поетонімологія, поетика оніма. Такі розбіжності у визначенні характерні не лише для української теорії мовознавства, але й для багатьох інших національних лінгвістичних систем.

Наприклад, в польській ономастиці цей напрям впродовж тривалого часу називали стилістичним найменуванням, однак зараз більш актуальним є термін *onomastyka literacka*.

В українській ономастиці донині також немає усталеного терміна на позначення досліджуваного напрямку. В енциклопедії «Українська мова» основним визначено поняття *ономастика поетична*, однак там само подано подібні за значенням терміни «*ономапоетика, поетика оніма, ономастика літературна*» [37, с. 438]. Найдовша історія використання простежена за термінологічним позначенням *літературна ономастика*, яке зафіксовано в розвідці І. Герус-Тарнавецької «Назовництво в поетичному творі», яку вважають першою дисертацією у галузі літературної ономастики, яка написана на основі текстів української художньої літератури: «постає окрема галузь назвознавства – *літературне назвознавство* чи *літературна ономастика* [8, с. 7].

Важливою в досліджуваній галузі є фундаментальна наукова праця М. Худаша «З історії української антропонімії», у якій дослідник подає більш точний, на його думку, термін *художньо-літературна антропоніміка* [40, с. 19]. В кінці 80-х років ХХ століття О. Карпенко відзначав: «Термін *літературна ономастика*, ставши загальновизнаним, усе ще має конкурентів у вигляді сполучень *поетична ономастика, стилістична ономастика*» [13, с. 9].

Сьогодні в Україні виокремилися три школи, представники яких займаються детальним вивченням онімів, що функціонують у текстах художніх творів, це одеська, донецька, ужгородська ономастичні школи. Науковці, представники цих наукових шкіл, мають власні міркування щодо вибору найбільш змістовної й доречної термінології.

Так, Ю. Карпенко й М. Мельник послуговуються термінопозначеннями *поетична ономастика* й *поетика оніма*, однак активно залучають до обігу термінопоняття *ономастика художньої літератури* [14, с. 13].

Л. Белей, засновник ужгородської школи, акцентує на диференціюванні *стилістичної й літературно-художньої антропоніміки*. Учений вважає також, що «термін *літературний антропонім* не можна назвати вдалим хоча б через неминучу його омонімічність із терміном *літературний антропонім*, форма антропоніма, подана у відповідності до форм літературної мови. Термінам *поетичний антропонім*, *поетонім*, *промовисте ім'я*, *стилістичний антропонім*, *художній антропонім* властива надмірна загальність, неконкретність» [1, с. 9]. Науковець пропонує як найбільш коректну терміносполуку *літературно-художній антропонім*, вважаючи, що таке визначення «через багатокomпонентність не є бездоганним, проте серед уживаних нині термінів найповніше і найточніше передає суть позначуваного поняття. До того ж, в українській та зарубіжній ономастичній літературі цей термін має досить тривалу традицію вживання... Від терміна *літературно-художній антропонім* легко утворити назву розділу ономастики, який займається вивченням літературно-художньої антропонімії, літературно-художня антропоніміка, що в результаті не порушує усталеної системності української ономастичної термінології» [1, с. 9–10].

В. Калінкін, представник донецької школи, послуговується термінами *поетична ономастика*, *поетоніміка*, *поетика оніма*, *поетонімологія*. Також дослідник подає до певної міри образний термін «філологія імені». Уводячи поняття *поетики оніма*, науковець наголошує на тому, що у плані змісту цей термін відображає специфіку онтології оніма, що виявляється в акті художнього мовлення, у той час як у плані вираження знаходить вираження в усталеній конструкції *поетика слова*».

Отож, представники одеської школи ономастики переважно послуговуються передусім термінопозначенням *літературна ономастика*, а науковці ужгородської та донецької шкіл не вважають доцільним використання старої термінології, а надають перевагу різним підходам щодо дослідження онімів у структурі художнього тексту, що зумовлює використання

різних терміносполук.

З огляду на специфіку нашої роботи, звертаємо увагу на проблему виокремлення саме фольклорної ономастики в українській мовознавчій науці.

Подібно до інших наук, які активно розвиваються, в літературній ономастиці на етапах екстенсивного й інтенсивного розвитку простежено явище експлікації. Це значить, що дослідження й осмислення загального змісту передусь розподілу цілого на частини, які надалі існують незалежно один від одного. Після збільшення кола власних найменувань, які досліджуються на матеріалі різножанрових текстів, почалося виокремлення певних частин, що через деякий час почали претендувати на повну самостійність в межах загальної ономастики. З кінця 90-х років XX століття цю тенденцію простежено також у фольклорній ономастиці.

Опрацювання доступних теоретичних джерел дає можливість стверджувати, що розмежування літературної й фольклорної ономастики пов'язане з необхідністю появи достатньої кількості наукових розвідок на матеріалі фольклорних текстів й накопичення основних теоретичних відомостей в лінгвістиці, семіотиці, герменевтиці, фольклористиці.

Попри те, що на сучасному етапі розвитку мовознавчої науки дослідження проблеми фольклоронімів традиційно здійснюється у галузі літературної ономастики, детальним цілісним аналізом власних найменувань у фольклорному тексті цікавляться також і спеціалісти з діалектології, історії мови, етнолінгвістики, лінгвофольклористики та інших дисциплін. Проте, з огляду на те, що у фольклорній ономастиці поєднано елементи лінгвофольклористики й ономастики, то її логічно вважати комплексною галуззю мовознавства. Питання сутності й взаємозв'язку вищезгаданих понять займалися науковці, серед яких Є. Бартмінський, Л. Даниленко, О. Хроленко та ін.

Сьогодні в більшості національних ономастик фольклороніми визначені частиною літературно-художньої ономастики, однак ця позиція не

має досі чіткого обґрунтування. Вочевидь, причиною цього можна вважати недостатнє розуміння місця фольклоронімії у системі загальнонаціональних онімів.

Висновки до розділу 1.

Фразеологічна й паронімічна система української мови – багатогранна як за структурою, так і за семантикою. У семантичній ономастичній фразеології відображена уся характеристика носіїв мови – українців як етносу з власними цінностями, звичаями та ментальністю.

Ономастичні стійкі словесні вирази є своєрідними одиницями, в яких яскраво репрезентована національна характеристика, український колорит, а тому вона була та є об'єктом вивчення науковців, які схильні до такої думки: «компонент «власне ім'я» виконує граматичну функцію або функцію формального суб'єкта чи об'єкта предикації» [2, с. 63].

Попри те, що на сучасному етапі розвитку мовознавчої науки дослідження проблеми фольклоронімів традиційно здійснюється у галузі літературної ономастики, детальним цілісним аналізом власних найменувань у фольклорному тексті цікавляться також і спеціалісти з діалектології, історії мови, етнолінгвістики, лінгвофольклористики та інших дисциплін. Проте, з огляду на те, що у фольклорній ономастиці поєднано елементи лінгвофольклористики й ономастики, то її логічно вважати комплексною галуззю мовознавства.

РОЗДІЛ II

АНТРОПОНІМИ ЯК ОБРАЗНО-СМИСЛОВІ ЦЕНТРИ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ТА ПАРЕМІЙНИХ ОДИНИЦЬ

2.1. Характеристика фразеологічних та паремійних одиниць із ономастичним компонентом.

Фразеологія й пареміологія на сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки продовжує привертати увагу мовознавців у зв'язку з вирішенням різноманітних питань, адже саме в цих галузях чи не найяскравіше відбито досвід народу, своєрідність його світобачення, найбільш чітко опри явлено специфічні засоби і способи відображення концептуальної національної картини світу. Саме в пареміях та фразеологізмах відображено цілісну систему поглядів, своєрідну етнічну філософію.

Яскравими лексичними компонентами національно забарвлених фразеологізмів та паремій є власні назви. В них закодована пам'ять століть і закладена всеохопна змістовна інформація, яку сучасні наукові методи дослідження ще не дозволяють повною мірою виділити. Онімна система певної мови слугує відбитком культури й ідеології суспільства, а тому виникає потреба в лінгвістичному аналізі власних назв у різних аспектах: соціолінгвістичному, психолінгвістичному, функціональному та ін.

Ономастика дуже тісно пов'язана фразеологією та пареміологією. З поміж питомих усталених одиниць науковці виділяють народні (народно розмовні), автором яких є український народ. Джерела таких одиниць – легенди, казки, повір'я, пісні, історія життя українців, християнські звичаї. Часто до складу питомих фразеологізмів та паремій з ономастичним компонентом входять особові чоловічі й жіночі імена, які зафіксовані фразеологічними словниками і збірниками прислів'їв та приказок. Зазвичай такі особові назви відповідають офіційній формі найменувань: *Андрій, Архип, Василь, Гаврило, Гнат, Микита, Пилип*: вискочити (вистрибнути) як *Пилип*

з конопель, **Гнат** безп'ятый, лис **Микита**.

Поруч з офіційними формами імен поширені у фразеологізмах і пареміях їх розмовно-побутові, неофіційні варіанти, що представлені

- усіченими (скороченими) формами: *Федь* (від *Федір*, *Федот*), *Гапка* (від *Агапія*), *Панас* (від *Опанас*), *Настя* (від *Анастасія*), *Хима* (від *Юхимія*);
- здрібніло-пестливими формами: *Андрійко*, *Гаврилко*, *Івась*, *Левко*, *Матвійко*, *Нестірко*, *Катруся*, *Кася*, *Луця* (від *Лукерія*), *Маруся*, *Одарочка*, *Федорка*;
- згрубіло-зневажливими формами, *Стецько*, *Феська*.

Окрім цього, у фразеологізмах та пареміях вживаються й діалектні варіанти імен: *Андрей*, *Анця*, *Ганця* *Гриць*, *Хведько*, *Штефан*, наприклад:

*Як у поле – **Анцю** в боці коле, а вже як до танцю – вже не коле **Анцю**;*

*Парочка: Мартин (Іван) та **Одарочка**;*

*Видно, що **Гапка** млинці пекла, бо всі ворота в тісті;*

*Спустився **Гриць** на дурницю, то вона йому боком і вилізла;*

*По **Марусин** поясок;*

*Споживай, **Хведьку**, то хрін, то редьку.*

Нерідко у пареміях зафіксовано лише зменшено-пестливі або згрубіло-зневажливі форми і чоловічих, і жіночих імен. Як показує досліджуваний матеріал, типові для української мови найменування на **-ко**, **-ка** (*Гапка*, *Палажка*, *Параска*, *Феська*; *Грицько*, *Марко*, *Панько*, *Савка*, *Хомка*) можуть виражати пестливість чи згрубілість залежно від комунікативної ситуації. У фразеологічних та паремійних одиницях вони передають негативний відтінок ставлення мовця до об'єкта характеристики:

*як баба **Палажка** і баба **Параска**;*

*Гарно ж наша **Гапка** жито жне, що й серпа в руки не бере;*

*язиката **Феська**;*

*як **Дунька** у сливах;*

*як **Марко** у пеклі;*

*біда **Савці** й на печі й на лавці;*

*Який **Хомка**, така в нього й донька.*

***Стецько** з печі, а **Стецько** на піч;*

Такі зменшено-пестливі й згрубіло-зневажливі оніми у структурі фразеологізмів та паронімів надають сталим сполукам виразного експресивного та емоційного забарвлення.

Апелятиви на позначення осіб, що функціонують у фразеологізмах та пареміях, різноманітні. Власні назви у їх структурі – це варіанти найменувань осіб за ознаками їх соціального стану або вжиті з метою надання їм негативних характеристик, як-от: *Феська, Савочка* – базіки; *Пилип, Мартин, Стецько* – нерохумні, *Оришка* – плакса. Використання онімів з метою характеристики людини більш дошкульні та вразливі, ніж використання загальних назв.

Широко вживаними у складі фразеологізмів, прислів'їв та приказок є імена святих християнської церкви: *Юрій, Микола, Петро*, наприклад:

*На **Миколи** таніколи;*

*ось тобі, бабусю, і **Юр'їв** день;*

*До **Миколи** не сій гречки та не стрижи овечки;*

*Якщо на **Петрів** день спека, то на Різдво мороз.*

*Сміливий, як Святий **Петро**;*

*Не все в неділю **Петра**;*

Найчастіше такі структури виступають у загальнонаціональних варіантах, що виникли на основі прадавніх запозичень та відображають процес поєднання літературної й уснорозмовної форм української мови.

Структурними елементами фразеологічних одиниць та паремій виступають також географічні назви-топоніми. До них вналежнено певні географічні назви об'єктів, зокрема:

- хороніми (це власні назви певних районів, областей, країв, держав), наприклад: *або будемо на **Русі**, або пропадемо усі; пішов як на **Заріччя** за хлібом; пішомурв у **Крим** по сіль; піду на **Низ**, аби ніхто голови не*

гриз; *китайська стіна* (); як *турецький святий*;

- астіоніми (це власні назви населених пунктів): *кривий як дорога на Київ; старший Галич відо Львова; побили як шведа під Полтавою; одіта як Гапка з Вербовки; наче з Кирилівки вискочив; у Римі був, а Рима не бачив; пройшов Крим, Рим і мідні труби*;

- гідроніми (це назви водойм – річок, ставків, морів): *канути в Лету; перейти Рубікон; Січ мати, а Великий Луг (великий Дніпр) батько*;

- ороніми (це власні назви орографічних об'єктів): *Красива як відьма з Лисої гори; у Лавру, що в шинок, не йдуть без грошей*;

- космоніми (це власні найменування галактик та сузір'їв, планет і зірок): *от-от торкнеться дишлом землі Чумацький Віз (Небесна Дорога); Великий Віз (Велика Ведмедиця) уже перекинувся (на досвіток)*.

До складу фразеологізмів та паремій входять прізвища і прізвиська історичних постатей, які мають відношення до історії України. Зазвичай такі сполуки відтворюють негативне ставлення до згаданих осіб і подій, чкі пов'язані з цими особами: як *Мамай* пройшов; *Важка ти, шапка Мономаха!*

Фразеологічна й паремійна системи української мови мають у своїй структурі не лише символічні елементи, які пов'язані з життям та побутом українського народу, з особливостями сприйняття соціального та природного довкілля, а також і запозичені стійкі сполуки слів, які засвідчені он імами античного й біблійного походження.

Фразеологізми та паремії, до структури яких входять оніми античного походження, засвідчують імена персонажів античних міфів, наприклад: *стріли Амура (Купідона); ланцюг (пута) Гіменей; мов Фенікс із попелу, нитка Аріадни; лаври (слава) Герострата; яблука Гесперид; бути багатим як Крез; самозакоханий Нарцис; скриня Пандори; Колос на глиняних ногах; сади Семіраміди; Соломон мудрий*. До їх складу також входять географічні назви: *перейти Рубікон; Карфаген повинен бути зруйнований*.

Оніми біблійного походження у структурі фразеологізмів та паремій представлені і чоловічими, і жіночими іменами: *Бог, Богородиця, Господь*,

Аллах, Ірод, Лазар, Хома, Магомет, Понтій Пілат: мати Бога в серці (в животі); хай Господь помагає; збір Богородиці; скорчити Лазаря; співати (заводити) Лазаря; іскаріотський Іуда; якщо гора не йде до Магомета, тоді Магомет іде до гори; Хома невірний (невірячий), відсилати від Понтія до Пілата, так і топонімами: іти на Голгофу; Содом і Гоморра.

Частотністю відзначаються оніми *Бог, Іуда, Каїн, Адам.*

Часто в запозичених фразеологізмах та пареміях використовуються відономастичні прикметники, семантично пов'язані з онімами, які слугують основним структурним елементом фраземи, що за ним закріплено суть конструкції: *Ахіллесова п'ята; Авгієві стайні; Ганнібалова клятва; Аннібалова клятва; Геркулесів подвиг; Геркулесові стовпи; Езопівська (Езопова) мова; Еолова арфа; Дамоклів меч; Колумбове яйце; Піррова перемога; Прометееві муки; Прометей вогонь; Сізіфова праця (робота); сократівське чоло; Танталові муки; троянський кінь; спартанський спосіб життя; Адамові слізки; на Божій (останній) дорозі; Як [Божий] день; Вавилонське стовпотворіння; судний день, Іудин поцілунок.*

Отож, можемо стверджувати, що фразеологічна й паремійна системи української мови, азокрема сполуки, до складу яких входять власні назви, - це семантично багата й розгалужена система. Проте усі розряди власних назв, які існують в лексичній системі, до складу фразеологізмів чи парномів не входять. Структурні – це ті оніми, що їм надається особлива вага в мові, як правило, це органічні для українців, звичні найменування.

В основі української фраземи лежить метафоричне віддзеркалення дійсності, яке базується на емоційному сприйнятті довоколишньої дійсності, вірувань, релігійних переконань, традицій, обрядів.

2.2. Фраземи й паремії української мови, які походять з народної мови.

Фразеологічна й паремійна структура української мови досить широка й розгалужена. Це всеохопне явище як окремих одиниць-фразем, так цілих

реченневих структур, з-поміж яких крилаті вислови, афоризми, прислів'я, прикази, загадки.

Чимала кількість фразеологічних та паремійних сталих одиниць мають у своїй структурі власну назву, тобто онім, чи пропріатив. Це явище характерне для всіх фразеологічних та паремійних систем мов, а пов'язкують його з безперечним фактом: «оніми – частина словника будь-якої мови» [11, с. 43].

Сталі вирази, до складу яких входять власні імена людей, або антропоніми, раніше пов'язувалися з загальним значенням чоловічих імен – *Василь, Іван, Гнат* чи жіночих імен – *Маруся, Одарка, Ганна* і не пов'язувалися із конкретними людьми.

Фразеологізми й паремії з антропонімами, подібно до інших знімних сполук, вказують на національну специфіку, на історію та культуру народу, і у зв'язку з цим є своєрідним елементом загальної мовної карти українців.

Власні найменування дають індивідуальну назву предметам, окреслюють при цьому його з ряду однакових понять (країна, людина, річка, місто та ін.), ідентифікуючи цей предмет як одиничне поняття. Ці назви з'являються внаслідок набувають суспільного значення, а тому їх потрібно в якийсь спосіб виділити. Однак відомо, що власна назва прямо не співвідноситься із конкретними поняттями, а особливо це стосується антропонімів, оскільки такими іменами у наш час можна назвати будь-кого, не враховуючи ніяких ознак.

За спостереженнями вчених, «стаючи змістовно-структурними компонентами фразеологізмів, ім'я набуває конотативності, яка виникає з численних асоціативних зв'язків, притаманних оніму» [2, с. 61]. З огляду на це у структуру стійких сполук вводяться найзагальніші, і водночас найуживаніші оніми-антропоніми, що втрачають власне первинне лексичне значення, набуваючи вторинного, переносного, стають емоційно-забарвленими.

В українській фразеології послуговується є чимало фразем та

паремій, до складу яких входять чоловічі імена. Наприклад, чоловіче ім'я *Григорій*, має грецька походження *γρηγόριος*, воно утворене від грецького слова *γρηγορος*, яке означає «зосереджений», «уважний», «зібраний», дослівно - «той, хто не спить, той, хто пильнує» [44, с. 53]. В українську мову воно увійшло через старослов'янську. В українських фразеологізмах та пареміях повна форма цього імені не відзначається частотністю вживання:

*«Як звали мене **Грицьком**, носив я гроші мішком; як стали звати пане **Григорій**, то й став як гриб голий»* [45, с.88]).

Від чоловічого імені *Григорій* зафіксовано неофіційні українські народні та діалектні форми: *Гриць*, *Грись*, *Григір*, *Григор*, *Ригор*, *Ригір*, а також зменшені, демінутивні форми, як-от: *Гриць*, *Григорко*, *Грицько*, *Грицуня*, *Грицуненько*, *Грицуньо*, *Гричик*, *Гринь*, *Гриньо*, *Гриша*, *Гришко*, *Ригорко*, *Гринько*. У фразеологізмах та пареміях вживаються такі вокативні форми: *Грегоре*, *Грицю*, *Грицько*, *Гриню*:

*«Помагай-Біг, **Гриню!**» – «Копаю, пане, глину!»*. *«Дурень ісь, **Гриню!**» – «Буде на всю зіму!»* [45, с. 382];

*«Говори пане **Грегоре**, а гора таки дурна»* [45, с. 382];

*«Гернус, **Грицю**, комисар іде»* [45, с.86];

*«Добридень, **Гриню!**» – «Копаю, пане, глину!» – «Що ти робиш, **Гриню?**» — «Я вже накопав»* [[45, с. 382];

*«Старший **Гриць**, як Парася»* [45, с.86];

*«Не видав **Гриць** нагавиць: то ся вбірає, то розбирає»* [45, с.148];

*«Терпи, **Грицю**, хоч яка спека»* [45, с.140];

*«Без **Гриця** й вода не освятиця»* [45, с.157];

*«Не для **Гриця** паляниця»* [45, с.233];

*«То не з **Грицем** справа»* [45, с.216];

*«Велике свято, що **Гриць** в церкві»* [45, с.264];

*«**Гриць** наварив, **Гриць** и пожив»* [45, с.324];.

*«Безличний попів **Гриць**»* [45, с.292];.

*«Тиць, аж и **Гриць**»* [45, с.355];.

«Гриць за волами, Гриць и за дровами» [45, с.460];

«Тиць-тиць, де був Гриць» [45, с.355];

«Не спускайся, Грицю, на дурницю, бо дурниця тебе зрадить, що й ворожка не порадить» [45, с.478];

«Ой Грицю, Грицю, Грицю, не вдавайся у дурницю, бо дурниця тебе зрадить, що горілка не порадить» [45, с.478];

«Вертай, Грицько, бо у церков заіхали» [45, с.503];

«Чотирих свічок спалила, закім Гриця умила, а п'ятий каганець — такий Грицько поганець» [45, с.497];

«Я робити добре вмію: піч топлю, руки грію; руки грію, плечі пару, не йди, Грицю, або вдару» [45, с.549];.

«Говори, Грицю, богородицю, а я буду оченаш. Говори, Грицю, так буде скоріше. Говори, Грицю, богородицю, а я буду вірую. Співай, Грицю, богородицю, а ти ж, Петре, харгакуй» [45, с.568];

«Чий ти, Грицю, пан?» [45, с.568].

У межах досліджуваного матеріалу виділяємо фразеологізми й паремії з антропонімним компонентом *Василь*:

«Годі, Василю, бабити, бо чорт чепелик взяв!» [45, с.286];

«Василю, не бери на силу» [45, с.216];.

«Поки Василя, поти весілля» [45, с.405];

«Ходить Илля на Василя, носить пугу житяную — куди махне, жито росте» [45, с.622].

«Василь бабі сестра у первих» [45, с.405];

Василь — це чоловіче ім'я груцького походження, воно походить від грецького слова *βασιλεύς*, яке означає «цар», воно «виникло у давні часи і означало «перський цар, князь» [44, с. 45]. Цей антропонім часто вживаний в українських стійких сполуках на **Василя** — це значить 14 січня на «Старий Новий рік», також позначає день, коли починали засівати - «свято **Василя та Маланки**», цей день ще називають **Василя Великого**, або зимній, зимовий **Василь**, а літнього **Василя** святкували 28 липня.

До структури українських стійких сполук входять жіночі імена, х-поміж яких найпоширеніші *Ганна* й *Марія*:

Жіноче ім'я *Ганна* має давньоєврейське походження – від імені *Channah*, його варіант *Анна* походить від грецького *Αννα*, воно значить «був милостивий, виявляв ласку» [44, с. 128]. Власне ім'я *Анна* входить до стійкого сполучення *Свята Анна* (або *матір Богородиці*).

Фразеологічним одиницям і пареміями української мови властиве жіноче ім'я *Ганна* та здрібнілий варіант цього імені *Гандзя*. Значення фразеологізмів та паремій з цим ономом ніяк не пов'язане із значенням імені чи його форми:

«От тобі, **Гандзю**, книш!» [45, с.354].

«Видно, що **Ганна** млинці пекла, бо й ворота в тісті» [45, с.335];

«Не кожна ж **Ганна** гарна» [45, с.256];

«Вторлива **Ганна** – то вьяне, то гарна» [45, с.576];

«Ти, **Гандзю**, сама знаєш, – на що ж мене ще питаєш?» – «Тим, не жичу тобі лиха,— розкажи, будь ласкав, зтиха!» [45, с.156];

«Неначе **Ганна** без соли» [45, с.576].

Жіноче ім'я *Марія* походить від давньоєврейського, однак точного тлумачення воно не має: одні дослідники вважають, що воно у давньоєврейській мові мало значення «чинити опір, заперечувати, відмовлятися» [44, с. 158], інші переконують, що значило «бути гірким» [44, с. 158], а ще інші стверджують що воно означало «кохана, бажана» [44, с. 158]. Цей онім входить до стійкої словосполуки *Діва Марія* та має значення «матір Ісуса Христа».

Для фразеологічної та паронімної системи української мови, що розвинулася на народній основі, характерні такі неофіційні варіанти імені *Марія*, як *Маруся*, рідше – *Маня*:

«З Богом, **Марусю**, по морозцю!» [45, с.242];

«З Богом, **Марусю**, коли люде трапляюця» [45, с.242];

«Чому не **Маруся**!» [45, с.340];

«**Марусю**, дуся, мийся, чешися!» [45, с.497];

«Чому не **Маруся**, як би шанувалась» [45, с.340];

«По **Марусин** поясок (в чарці поясочок)» [45, с.508];

«Листопадная **Маня**» [45, с.592].

«**Маруся**, безуся» [45, с.605];

Для фразеологічної та паремійно\ систем української мови характерні вживання імен, які в народі асоціюються з позитивними та негативними характеристиками осіб. Зокрема Л. Скрипник зазначає: «Вже здавна на Україні невдах називають *Хомою* чи *Химкою*, некультурних, «неотесаних», недоумкуватих – *Гапкою*, *Феською*, *Хіврею*, дурнів – *Стецьком*, неуважних, неспритних – *Солохою*, *Солонієм* тощо» [39, с. 113].

Негативну характеристику передають оніми в структурі сталих сполук, з якими склались народні негативні асоціації. Негативна оцінка передається в контексті, через конкретне словесне оточення чи за традицією. Саме в онімах зосереджене негативне ставлення до узагальнених осіб, до їх дій, вчинків тощо. Найбільше таких фразеологізмів і паремій з чоловічими іменами у складі. Наприклад, оніми *Марко* та *Хома* у структурі сталої сполуки передають значення невдахи:

«Як **Марко** з пасльону. Раптово, несподівано, недоречно» [ФС УМ, 1, с. 464];

«За **Марка** не була сварка, за *Мися* взялися» [ФС УМ, 1, с. 464].

«**Марку**, пильнуй замку» [45, с.556];

«Умер **Хома** – й добра нема» [45, с.147].

«Казав **Хома** – чого сёго нема» [45, с.108];

«Коли ти **Марко**, то ти, **Марку**» [45, с.556];

Характеристика недалеких, ледарів, брехунів, недотеп, нікчем закріплена а таких чоловічих іменах, як *Кирило*, *Кузьма*, *Мартин*, *Пилип*, *Степан* (*Стецько*), *Кіндрат*. Наприклад:

«**Кирило**, набий мені барило» [45, с.556];

«Дурного **Кирила** і *Химка* побила» [45, с 99];

«Коли не **Кирило**, то не пхай там рило» [45, с.425];
«Навряд, чи є в **Кузьми** гроші!» [45, с.267];
«Дурного **Кирила** і Химка побила» [41];
«Навряд, чи будуть в **Кузьми** гроші, хіба який чорт підкинув» [45, с. 267];

«Як притягли до хверта, то знав **кузькину** матір» [45, с.204];
«Не те в **Кузьми** на умі» [45, с.595];
«**Кіндрат** свині брат, кобилі дядько, а собаці сват» [45, с.556];
«Налигався, як **Мартин** мила» [45, с.535];
«Лигай, як **Мартин** мило!» [45, с.535];
«Бідний, бідний пане **Степане!** не попав, небоже, на Запорожжє, не найшов гаразд иляху (Степанові Потоцькому, Що пропав в січі з Хмельницьким на Жовтих Водах)» [45, с.69].

«Нічого не роби, тільки **Пилипа** жени» [45, с.153];
«**Пилип** до стіни прилип» [45, с.557];
«Гульк, як **Пилип** з кукурудзі» [45, с.171];
«**Стецько** з печі, **Стецько** на піч; Допався, як **Стецько** до каші» [45, с.572];

Чоловічі імена *Іван, Марко, Мирон, Клим, Свирид* передають значення «говорити дурниці» в таких стійких виразах:

«Бляй, бляй, пане **Свириде**, – зобачим, що з того вийде!» [45, с.570].

«Говори, **Климе**, нехай твоє не гине» [45, с.614];
Мели, **Іване**, доки вітру стане» [45, с.414];
«Говори, **Климе**, нехай твоє лихо згине» [45, с.614];
«Говорив **Мирон** рябої кобили сон» [45, с.614];
«Ой гур, **Марку**, по ярмарку (на дурне слово, або дурне діло)» [45, с.570];

Негативну характеристику передають також фразеологізми й паремії, до складу яких входять жіночі імена. Кількісно їх менше, вони передають такі жіночі негативні якості, як упертість, сварливість, язикатість, гордощі.

Подеколи навіть і негативні риси вдачі, що характерні для чоловіків, як-от неохайність, лінь, недалекий роззум.

«Ганка-лапка, козина головка: не боїця ні собак, ні сірого вовка (дражнять Галку). Ганка-лапка, пішла на долинку, принесла дитинку» [45, с.588];

Це такі оніми, як *Ганка, Векла, Параска, Палажка, Дунька, Оришка, Хвеська, Хівря, Химка, Стеха* [45, с.534]:

«Оце тобі, татку, за твою науку: сядь собі у запічку, колиши унуку» [45, с.617];

«Дунька у сливах»;

«Стій Векло, бо ще не смеркло» [45, с.588];

«Кисла Оришка (тонкослізка)!» [45, с.588];

«Химка й хазяйка, та лопати нема» [45, с.477].

«Баба Палажка і баба Параска» [ФСУМ, с. 99];

«Парася, Парася! медку напилася» [45, с.579];

«Не велика Стеха пані, тим що сіла в панські сани» [45, с.617];

«Що я буду робити! не хоче Хівря любити: треба їй губу набити» [45, с.265];

«Казала Хвеся, що обійдеця» [45, с.264].

Можемо виокремити групу фразеологізмів та паремій, якв структурно представлена підрядною словосполукою, в якій залежний прикметник чи іменник має емоційно-сміслове навантаження уже в своєму значенні, а іменник – власна назва, підсилює значення оцінки: *Марко* – непосидющий, *Василь* - безділь, *Олена* довго пелена, пекельний, хваста-маста баба *Настя*. Зафіксовано також і словосполуки, що утворені на основі підрядного зв'язку з головним компонентом дієсловом, наприклад, *Петра* нагнати – злякати, *піймати Никон* – задрімати.

Як бачимо, фразеологізмів та паремій з структурними компонентами чоловічими або жіночими іменами, які виражають негативні характеристики, більше, ніж тих, що виражають позитивну оцінку. Це можна пояснити тим,

що народ все, що є нормою життя, сприймає нейтрально, а важи, недоліки. відхилення від норми тощо народ підмічає, засуджує, висміює. Усе це закарбовується, фіксується у дотепних фразеологізмах та пареміях

Варто зазначити, що показником емоційних характеристик, які закріпилися у стійких виразах, є своєрідні маркувальні засоби, наприклад, позитивну характеристику здубльшого виражають повні та зменшено-пестливі форми імен (і чоловічих, і жіночих): *Наум, Горпина, Катерина, Іван, Івасю, Парася, Маринка*. Для негативної характеристики властиві фонетичні маркери, наприклад заміна звуку [ф] на звуки [х], [п] або звукосполюку [хв], наприклад:

«Поживай, Хведьку, то хрін, то редьку (більш нічого)» [45, с.527];

«Пилип до стіни прилип» [45, с.557].

Зафіксовані нами фразеологічні й паремійні одиниці розподіляємо на такі тематичні групи:

1) Риси вдачі й вади людини: *З нашого Андрушка ні м'яса, ні юшка; Між людьми Ілько, а дома шалько; Зібралися два Андрухи: один сліпий, а другий глухий; Учи Івана на цимбалах, а він вперто на дудку грає; На безриб'ї і рак риба, на безлюдді і Хома чоловік; Балакай, Климе, нехай твоє не згине; Коли не вчився Іванком, то Іваном вже тяжко вчитись та ін.*

2) Родинне життя: *Чотири свічки спалила, поки Гриця умила, а п'ятий каганець, такий Грицько поганець; Полюбила пана, втратила Івана; Знайшов би й десять, якби не Олеся; Парочка: Мартин та Одарочка; Який Хомка, така його донька; Мила тобі Маруся, то сам з нею й цілуйся; Зібрав бог пару – Карпа і Варвару; Одарочка та Дем'ян побилися за бур'ян; Семене, іди сядь коло мене та ін.*

3) Побут людини: *Гуляй, Семене, я до тебе, а ти до мене; Хапай, Петре, поки тепле; Дурний Грицько млинці пекти, він краще тістечко з'їсть; Танцюй, Мар'яна, поки не викопалась яма; Споживай, Федьку, от хрін, то редьку; Гриць наварив, Гриць і поїв; Їж, Мартине, мати ще*

підкине тощо.

4) Праця та лінощі: *Гарно наша Гапка жито жне, що і серпа в руки не бере; Наша Федора до роботи хвора; Іван робить – Іван їсть, Іван не робить – має піст; До роботи – в Гриця порвані чоботи; У лінивої Хими свято щоднини; Сиди, Тетяно, бо ще рано; Для нашого Федота не страшна робота та ін.*

5) Правда й кривда. Щастя й доля: *Не в кожній Насті однакове щастя; Нещасному Макару нема ніде талану; На бідного Макара всі шишки валяться; На бідного Хому і дерева пада; Нашому Івану нема талану; Казала Феся, що щастя й дома знайдеться тощо.*

6) Взаємини між людьми: *За Марка не було сварки, за Мися взялися; Добрий Мартин, коли є алтин; Без Кіндрата пуста хата; Божевільний Марку, ходиш по ярмарку, ні купуєш, ні торгуєш, тільки робиш сварку; Хома купив, Хома п'є, бо у Хоми гроші є; Не журись, Семене, що грошей немає в мене, прийде час, що і в тебе не буде та ін.*

7) Народний календар: *Прийшли Євдокії, дядькові затії: плуги чинити, борону точити; Як на стрітення півень води нап'ється, то на Юрія віл напасеться; У нас сьогодні Луки: ані хліба, ані муки; На Теплового Олексі риба хвостом лід розбиває; У нас два Єгорія: один голодний, другий холодний; Сіно – до Юрка, а хліб – до Ілька; З Юрія хороводи, з Дмитрія – вечорниці; Коли на Юрія дощ і грім, буде радість людям всім.*

Отож, основні структурні компоненти фразем-онімів передають семантичні оцінні відтінки, що втілюють народні асоціації, віддзеркалюють мовну картину світу українців.

2.3. Фраземи та паремії біблійного та міфологічного походження

Українська фразеологічна та паремійна системи у своїй структурі,

окрім сталих сполук, що побудовані на народній основі, включає й вислови, які за своїм походженням – давні утворення. Змістова їх характеристика в утому, що центральними структурними компонентами таких словосполук є антропоніми, що з часом в результаті переосмислення набули символічних властивостей.

Найпоширеніша антропонімічна одиниця фразеолгізма чи паремії – особове ім'я. Учені вважають, що «на основі значної кількості їх у національній свідомості виникли стійкі образи-архетипи, що здобули поширення в культурі однієї або кількох націй» [24, с. 14]. Ці архетипи й компоненти, що їх поширюють, мають вплив на створення внутрішнього значення фразеологізмів та паремій.

До фразеологічних одиниць, які мають витоки у Біблії, зараховують вислови-переклади та стійкі сполуки, які утворені за аналогією до висловів з Біблії. Щодо кількісної характеристики фразеологізмів, які мають біблійне походження, то вона неоднорідна за частотністю. Найбільше фразеологізмів та паремій, до складу яких входять власні особові найменування, наприклад: *Адам, Єва, Ісус Христос*, наприклад: *Адам і Єва, від Адама; Єва та й та грішна, а про нас і балакать нічого; Адам з'їв кисличку, а у нас оскома на зубах; зрікся як апостол Петро Христа; мати Христа в душі (серці); явлення Христа народові, друге пришествя Христа на землю.*

До структури фразеологізмів та паремій біблійного походження входять такі власні назви на позначення осіб: *Голіаф, Давид, Авель, Даліла, Йов, Каїн, Лазар, Йосип, Самсон, Хома, Соломон* наприклад: *Йосип Прекрасний; Давид і Голіаф, Каїн і Авель; Йов праведний; воскресіння Лазаря; співати Лазаря; бідний Лазар; Самсон; Самсон і Даліла; Хома невірний (невіруючий), мудрий, як Соломон..*

Фразеологізм *мудрий, як Соломон* має значення «певне мудре рішення». Це значення походить від описаної в Біблії оповіді про те, що Соломон після того, як став царем Ізраїльсько-юдейської держави та приніс

Богові жертви, то уві сні отримав від Бога пропозицію: «Проси, що тобі дати?». Соломон тоді попросив мудрості.

Словосполука *Йов праведний* має значення «людина, яка зазнала багато страждань». Це значення пов'язане з подіями, що також описані в Біблії. Це оповідь про добродісного Йова, який був заможний і щасливий. І незважаючи на всі ті нещастя, які на нього наслав Бог (а саме позбавив дітей, багатства, слуг, покарав проказою), Йов не відмовився від Бога. Попри те, що Сатана прагнув переконати Бога, що Йов, зазнавши лиха, відступить від нього.

У складі *фраземи Самсон і Даліла* власні назви пов'язані з героєм стародавнього Ізраїлю Самсоном, подвиги якого описані в Біблії, а ім'я його мало значення «сильний». Самсон походив з родини ізраїльського судді Маноя, в якого красуня-дружина не могла мати дітей. За біблійної оповіддю, до батька Самсона уві сні з'явився ангел та повідомив, що незабаром його дружина народить сина і він врятує іудеїв від нападників. А за це Самсон повинен був до кінця життя служити Богові, не вживати спиртного та ніколи не відстригати своє волосся. Батько пообіцяв ангелові виконати волю Божу волю, а тому виховував сина в чеснотах, згідно з цим наказом. Самсон володів величезною фізичною силою, добивався перемог над ворогами ізраїльтян, аж поки не розповів Далілі, що була філістимлянкою, про те, в чому його сила. Даліла таємно відбрізати волосся Самсонові, і після цього він втратив силу, його впіймали філістимляни та позбавили зору. В язичницькому зібранні Самсон попросив Бога про повернення йому чудодійної сили та, отримавши її від Бога, він вщент зруйнував язичницьку споруду. Він знищив сотні філістимлян. Сьогодні антропонім *Самсон* має значення «велетня, який був поранений, полонений і загиблий», у той час, як антропонім *Даліла* має значення «підступної жінки».

Фразеологічні та паремійні одиниці біблійного походження мають в своїй структурі також і присвійні прикметники, що вказують на

приналежність, а подеколи й на характеристику персонажів: *Адамовий, Валаамова, Іудині, Лотова, Савська, Ноїв, Петрова, Каїновий, Христовий*, як-от: *Адамові діти; Адамове ребро; Іудине плем'я (поріддя, коріння); Валаамова ослиця заговорила; Іудині срібняки; Каїнова печать (тавро); Каїнова душа. Каїнове діло чинити; Ноїв ковчег; Лотова дружина; Петрова скеля; Христова невістка, цариця Савська*. До прикладу, стала сполука *Ноїв ковчег* має значення «надійний притулок», а також «місце зустрічі людей різних переконань», оскільки пов'язана з подіями, описаними в Біблії, про врятування праведника Ноя та його родини і тварин від всесвітнього потопу. Усі вони плвли в ковчезі, що збудував Ной. Стійке сполучення *Валаамова ослиця заговорила* асоціюється з покірливою, мовчазною людиною, однак за певних обставин ця людина виявляє непокірливість, адже, за біблійними переказами, моавітський цар через своїх представників звернувся до волхва Валаама по допомогу-зняти облогу з міста Ієрхон. Цар був переконаний, що волхв знищить їхніх ворогів за допомогою магії, а Валаам, осідлавши ослицю, поспішив на допомогу. Проте Бог став на захисті ізраїльтян, а тому з волі Бога ослиця відмовилася йти вперед. Роздратований Валаам двічі вдарив її, а коли він втретє замахнувся, то ослиця раптом почала заговорила людською мовою.

Фразеологізми й паремії біблійного походження позначені зрушенням семантики, вони зафіксовані в сучасних словниках.

Крім фразеологізмів та паремій біблійного походження, в українській мові є чимало одиниць, до складу яких входять слова, які пов'язані з античним світом, це давньогрецькі й давньоримські міфи. Це іменники-антропоміми й відантропонімічні прикметники, які вказують на ознаки присвійності чи відносності.

Ці фразеологізми й паремії розрізняються за структурою:

- слова-фраземи: *Антей, Аполлон (Феб), Фенікс (повстати, як Фенікс з попелу), Ерот (Амур, Купідон), Юпітер (Зевс), панацея;*
- стійкі структури – сурядні словосполучення: *Пігмаліон і*

Галатея; Соддом і Гомора; між Сциллою й Харибдою;

- стійкі структури – підрядні словосполучення: *Амальтеї ріг (ріг достатку), Авгієві стайні (конюшні), Аріаднина нитка, бочка Данайд, Ахіллесова п'ята, висячі сади Семіраміди, Геркулесові стовпи, Геростратова слава, Геркулесова праця (подвиг), Гордіїв вузол, дари данайців, дволикий Янус, Дамоклів меч, Драконівські закони, Еолова, Езонівська мова, загадка Сфінкса, Марсове поле, самозакоханий Нарцисс, осідлати Пегаса, Медуза Горгона, Піррова перемога, прокрустове ложе, пута Гіменея, Сизифова праця, Прометей вогонь (Прометей вогонь), скриня (скринька) Пандори, царство Аїда, століття (часи) Астреї, Прокрустове ложе, стріла Амура (Купідона), тканина Пенелопи (робота Пенелопи), Танталові муки, Троянський кінь;*

- стійкі реченнєві структури: *Що дозволено Юпітерові, те не дозволено бикові; І ти, Брут?*

Ідіома **Антея** має давньогрецьке походження та означає особу із надзвичайною фізичною силою. Антей – син Посейдона (бога морів) і Геї (богині землі). Земля-мати наділила його силою, а тому він завжди перемагав усіх. Проте Геракл зміг здолати Антея, піднявши його в повітря і не дав у такий спосіб торкнутися землі.

Аполлон, давньогрецький бог (у римському варіанті Феб), – символ краси й витонченого смаку. Живучи на Олімпі, він був покровителем юності, сонця та мистецтв. **Аполлонами** називають вродливих молодих чоловіків, юнаків.

У сталій сполучі *повстати, як Фенікс з попелу* антропонім **Фенікс** уособлює чарівного птаха з вогненно-червоним та золотим пір'ям. Перша згадка про дивовижного птаха була у давній Ефіопії. Пізніше давні греки від Геродота згадували про птаха єгиптян, який прилітав до Єгипту кожних п'ятсот років для того, аби спалити мертвого батька у храмі бога Сонця, а опісля відлітав з попелища. Цього фантастичного птаха називали Феніксом. За оповіддю з іншого міфому, Фенікс, спалюючи себе, щораз

відроджувався з попелу і знову ставав молодим та оновленим. Згадана стійка сполука метафорично має значення «відродитися, повністю оновитися, повернутися до життя».

Стійка сурядна за структурою фраземна одиниця між *Сциллою* й *Харибдою* має походження з давніх міфів, що були описані Гомером в «Одессеї». На скелях з боків Мессінської протоки жили дві потвори, звади їх Сцилла та Харібда, вони часто нападали на мореплавців та з'їдали їх. Ця стійка сполука метафорично має значення «бути під подвійною загрозою, опинитися між двома ворожими силами».

Виокремлюємо різні за типом підрядного зв'язку сталі структури, до прикладу, коли компоненти ідіоми поєднуються способом узгодження, як-от: *Геркулесові стовпи*. Давньогрецький міфологічний герой Геркулес (римський Геракл), син могутнього Зевса та звичайної жінки Алкмени. Він здійснив знамениті дванадцять подвигів, а на згадку про це Геракл поставив стовпи у вигляді двох скель, що були розташовані на протилежних берегах Гібралтарської протоки. У давнину їх вважали «краєм світу», оскільки вважалося, що далі немає дороги. Тому стала сполука *дійти до Геркулесових стовпів* означає «межу, дійти до межі чого-небудь». А ім'я Геркулес (Геракл) означає «людину, яка фізично сильна та сорт вівсяної крупи» [43, с. 233].

Фразеологічні сполуки *Геркулесовий подвиг*, *Геркулесова праця* метафорично означають яку-небудь справу, що її виконання вимагає незвичайних, титанічних зусиль.

Стійка сполука *Марсове поле* пов'язана із іменем Марса – римського бога війни, а тому вона означає «поле битви», а також меморіальні пам'ятники в різних країнах, що присвячені військовим;

Стала сполука *висячі сади Семіраміді* пов'язана із відомою асирійською царицею Семірамідіою. За часи її правління були побудовані висячі садів, які росли не на землі, а на спеціально побудованих мурах. Сади вражали своєю величчю, тому через визнані одним із чудес світу. Сучасне розуміння сталого виразу *сади Семіраміді* – це щось «прекрасне, грандіозне,

величне».

Фразеологічна сполука *Драконівські закони* має значення «дуже суворі закони.», Автором цих законів був Дракон, законодавець Афін. Він встановив закони, за якими всі злочинці каралися смертю. Ця сполука також означає надзвичайно суворе покарання.

Способом синтаксичного зв'язку керування утворенокрилатий вислів *скриня (скринька) Пандори* – це міфічна скринька Пандори. Ця ідіома пов'язана з дружиною Епіметея, молодшого брата Прометея, яка дізнавшись, що в їхній оселі схована скринька, яку не можна відкривати, оскільки за умови порушення заборони на весь світ чекають незліченні страждання й біди. Пандора заради цікавості відкрила скриньку, наслідком чого стали всілякі лиха в людей. Однак на дні скриньки, з волі всемогутнього Зевса, для людей залишилася лише надія. Сталий вислів *відкрити скриньку Пандори* значить «скоїти дію з непоправними наслідками, яку не можна скасувати».

Сталий вираз, що утворений синтаксичним зв'язком керування, *століття (часи) Астреї* пов'язаний з іменем доньки всемогутнього Зевса та богині Феміди, яку ще називають богинею Справедливості (Діке). Вона правила світом в Золоту добу та була останньою з безсмертних, які покинули Землю в часи бронзової доби, оскільки люди викликали своєю жадібністю в неї відразу. Шукаючи порятунку, вона повернулася на небо та стала сузір'ям Діви, а терези правосуддя, які їй належали, стали біля неї сузір'ям Терези. У людській пам'яті Астрея постає з терезами в руках і з вінком із зірок. Цей вираз щасливу пору.

Реченнєві сталі утворення представлені сполукою *І ти, Брут?* Ця стала сполука стосується зрадника та пов'язана з убивством Гая Юлія Цезаря. Серед убивць був Брут, якому Цезар беззастережно довіряв. Цей вислів вживається з відтінком іронії у відношенні до близьких людей у ситуаціях зради.

Суть сталої сполуки, утвореної за моделлю речення, *Що дозволено Юнітерові, те не дозволено бикові* полягає в тому, якщо щось певне можна

людині чи групі людей, то це не значить, що це дозволено всім іншим. Цей вислів пов'язаний із міфом про викрадення всемогутнім Юпітером Європи, який перетворився на бика. Цей вираз означає про подвійні стандарти в суспільстві.

Особливості фразем, які пов'язані з античним світом, у тому, що вони мржуть мати лінгвістичні відповідники і давньогрецькі, і латинські: *Афродіта – Венера, Гера – Юнона, Арес – Марс, Зевс – Юпітер, Геракл – Геркулес*.

Отже, антропоніми у складі фразеологізмів та паремій набувають символічного значення, адже вони реалізується в текстовому оформленні з визначеною групою слів, яке згодом набуває символічного значення, що властиве фразеологізмам та пареміям.

Висновки до розділу 2.

Під час аналізу фразеологічних та паремійних одиниць ми встановили, що за походженням їх поділяють на питома українські одиниці та запозичені. Основна група як антропонімічних, так і топонімічних онімів, що презентовані у стійких сполуках української фразеологічної та паремійної системи, - це власне українські народнорозмовні одиниці. Найбільше в них представлено особові імена, що набувають специфічного семантичного значення, яке вказує на їх національну специфіку.

Найчастіше до складу питома українських фразеологічних та паремійних одиниць з антропонімічним компонентом входять чоловічі особові імена, рідше – жіночі. Ці імена, що зафіксовані у фразеологічних словниках та збірниках прислів'їв, зазвичай вживаються в офіційних формах: *Ганна, Уляна Андрій, Василь, Гнат, Микита, Пилип*.

Поряд з офіційними особовими іменами поширені також їх розмовно-побутові варіанти. Серед них скорочені форми імен: *Федь* (від *Федір, Федот*); *Панас* (від *Опанас*), *Настя* (від *Анастасія*), *Гапка* (від *Аганія*);

здрібніло-пестливі: *Катруся, Маруся, Одарочка; Андрійко, Івась, Матвійко;*
згрубіло-зневажливі: *Стецько, Феська, Андруха.*

У фразеологічній та паронімній системі української мови особові імена передають позитивні і негативні характеристики. Зокрема Л. Скрипник зазначає: «Вже здавна на Україні невдах називають *Хомою* чи *Химкою*, некультурних, «неотесаних», недоумкуватих – *Гапкою, Феською, Хіврею*, дурнів – *Стецьком*, неуважних, неспритних – *Солохою, Солонієм* тощо» [40, с. 113].

У фразеологізмах та пареміях антропонімічні назви набувають узагальненого значення.

Для фразем із власними особовими іменами у структурі властиве набуття узагальненості: *По Марусин поясок; споживай, Хведьку, то хрін, то редьку; Парочка: Мартин та Одарочка; Спустився Гриць на дурницю, а вона йому боком вилізла; З нашого Андрушка ні м'яса, ні юшка.*

З-поміж запозичених фразеологічних та паремійних одиниць із антропонімічним компонентом особливу групу формують стійкі сполуки біблійного й міфологічного походження. Власні особові назви у таких стійких сполуках співвідносяться із персонажами біблійних оповідей та асоціативно формують значення фраземи в мовній картині світу українців: *Адам, Абель, Єва, Ісус Христос, Голіаф, Давид, Даліла, Каїн, Лазар, Соломон, Самсон, Хома, Йов, Йосип.*

В українській фразеологічній та паремійній системі існує чимало одиниць, до складу яких входять лексеми, які пов'язані з античним світом, з давньогрецькими та давньоримськими міфами. Ці компоненти – зазвичай іменники-антропоніми або відантропонімічні прикметники, які вказують на ознаки присвійності чи відносності.

Такі фразеологічні та паронімійні одиниці різняться за структурою і формують такі групи: фразема-слово (*Аполлон (Феб)*), фразеологічна чи паронімійна одиниця, утворена сурядним чи підрядним зв'язком (*між*

Сциллою й Харибдою, Драконівські закони), а також реченнєві утворення (Що дозволено Юпітерові, те не дозволено бикові).

Особливості фразем та паремій, які пов'язані з античним світом полягають у тому, що вони мають мовні давньогрецькі і латинські відповідники: *Арес – Марс, Гера – Юнона, Геракл – Геркулес, Афродіта – Венера, Зевс – Юпітер.*

РОЗДІЛ ІІІ

ВІДОНОМАСТИЧНІ ЗНАЧЕННЯ ТОПОНІМІВ – КОМПОНЕНТІВ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ТА ПАРЕМІЙ

3.1. Конотативні значення власне українських топонімів – компонентів народнорозмовних фразеологізмів.

Фразеологізми та паремії можуть мати у своєму складі назви-топоніми. Наявність українських топонімних компонентів свідчить про національний складник таких стійких сполук. Конотативні значення українських топонімів у складі стійких словосполук можуть бути надзвичайно різноманітними за експресивними та смисловими відтінками в основному значенні.

Топоніми – це власні географічні назви, що позначають різноманітні об'єкти дійсності, це поширені історичні назви, що традиційно закріплені у складі фразеологізмів та паремій.

Серед топонімів, як було зазначено у першому розділі нашої роботи, виділяються хороніми – це власні назви, що позначають держави, що існують сьогодні чи існували колись, краї, області, райони:

*«На **Поділю** хліб по кілю, а ковбасами хліб (хлів?) загорожений»* [45, с. 72].

*«Нема слободи, як на **Україні**»* [45, с.71];

*«Біда **Україні**: и оттоль горяче, и отсель боляче»* [45, с.71];

*«Не далеко то **Україна**!»* [45, с.71];

*«Прославився на **Вкраїні** ще козак и Гонта, що сажав Жидів на кілля рядом поверх плота»* [45, с.70];

*«А це правда! **Полиця** така!»* [45, с.71];

*«Не!., з долини в долину та на свою **Україну** (по-ганяйлівське)!»* [45, с. 501];

*«Про Київ не жахайсь, **Волиня** пригортайсь, а **Покутя** тримайсь»*

[45, с. 72];

«Греки-**Македони** пацюки солоні» [45, с.73];

Деякі фразеологізми та паремії експресивного навантаження, містять вказівку на ставлення до топонімічної назви:

«Великая **Руська мати** (земля **Руська**)» [45, с.71]

«**На Вкраїні** добре жити: мед и вино пити» [45, с.71];.

Часто до складу фразеологізмів чи паронімів входять астіоніми – власні назви населених пунктів, серед яких столиці держав, міста, а також комоніми – власні назви сіл:

«Ой далеко-далеко до города **Ки́ва**, а від **Ки́ва** аж до **Полтави**, а з

«Так и в **Києві** роблять» [45, с. 305];

Полтави аж до **Варшави**» [45, с. 618];

«Вези овес й до **Парижа**, а не буде з вівса **рижа**» [45, с. 307];

«Був у **Римі** та й папи не бачив» [45, с. 307];

«У ляхів – пани, на **Москві** – ребъята, а у нас – брати» [45, с. 76];

«**Рогатин** Богові побратим (містечко в Бережинському обводі, над потоком Гнилою Липою; колись було заможне)» [45, с. 72];

«Обізвавсь **Яготин**: «**Ніжен** мені побратим», а **Ніжен** каже: «є у степу **Ромен**, та й той ме не рівен» [45, с. 73];

«**Камьянець** вінець: кругом вода, в середині біда» [45, с. 72];

«Як ідеши у **Сураж**, то й бери свій хураж» [45, с. 623];

«**Золотоноша** з золота, а **Лубні** з лубків – гній возить (Золотонісці кажуть Лубенцям, як сі глузують, що, мов, в середині воша)» [45, с. 73];

«**Ніжин** більш од **Носовки** тільки одною хатою (**Носовка** справді дуже велике містечко)» [45, с. 73];

«У **Попівці** хліб по копійці, а у **Перекопі** хліб по копі» [45, с. 73].

«У **Попівці** люде по копійці, а в **Конотоні** — по копі» [45, с. 73];.

«Бігла собака у **Петрівку** через лід (Петрівка – и піст, и село є таке)» [45, с. 567];

Деякі фразеологізми й паремії мають варіанти, у яких назви топонімів

не пов'язані з об'єктом дійсності, лише передають семантико-експресивну характеристику вислову, наприклад:

*«Аж **Київ** видно. Аж **Москва** видно»* [45, с. 543].

Варто зауважити, що до складу фразем нерідко входять хороніми, за якими у мовній практиці українців закріплено відомі події в історії України:

*«**Чигиринці** зпекли чорта в ринці, а **Таращанці** ззіли вранці»* [45, с. 72];

*«Прославився на **Вкраїні** ще козак и Гонта, що сажав Жидів на кілля рядом поверх плота»* [45, с. 70];

*«Бідний, бідний пане Степане! не попав, небоже, на **Запорожжє**, не найшов гаразд иляху (Степанові Потоцькому, що пропав в Січі з Хмельницьким на **Жовтих Водах**)»* [45, с. 69];

*«**Московські** недоломки (Подоляне дразнять Гатьманців)"* [45, с. 72].

Історія України має знаменні сторінки, що осяяні козацькою славою. І цей історичний шар яскраво відображений у фраземній картині мови:

*«Хто любить піч, тому ворог **Січ**»* [45, с. 487].

*«Чи то можна **Січ** віддати... за спасибі»* [45, с. 251];

*«Наш Луг батько, а **Січ** мати – одде треба помірати; «Пугу! пугу!» – «Козак з **Лу́гу!**»* [45, с. 74];

Власні назви водойм: річок, ставків, морів – гідроніми – теж є компонентами фразеологічних та паремійних одиниць. Найчастіше засвідчені назви річок Дніпро й Дунай, окрім того трапляються назви річок Дон, Хорол, Йордан, Ворскла:

*«Ти зза **Дніпра**, а я зза **Десни** (жіноча приспівка під п'яну руч)»* [45, с.550];

*«Заїхав за **Дунай**, та й додому не думай»* [45, с. 71];

*«Січ мати, а **Великий Луг** батько»* [45, с.74];

*«**Дніпро** – батько»* [45, с.72];

*«Як до дна доглядацьця, так за **Дунай** убірацьця»* [45, с.256];

*«Я не до вас – я до **Дунаю**: водиці нап'юсь та й додому піду»* [45, с.590];

«Бугай безкостий перепливе Дунай безмостий» [45, с.72];

«Дон, Дон, а дома лучче» [45, с. 74];

«Ворскла річка невеличка, береги ламає; хто в Полтаві не буває, той лиха не знає» [45, с.73];

«Козак з Дону, козак з роду» [45, с. 77];

«Вовчі тічки; бігають, поки на Водохрища не стрелять на Йордані» [45, с. 63];

«В Хоролі всього доволі; Як переїдеш Вересоч, так и їдь куди хоч (гребля там клята)» [45, с. 73];

Отже, входячи до складу фразеологізмів та паремій, топонімічні назви набувають єдиного семантико-стилістичного забарвлення, вказуючи не лише на географічну назву об'єктів довколишньої дійсності (держави, міста, водний і гірський простір), а також надають асоціативно-метафоричного забарвлення. Окрім того, топоніми, як і слова та більшість лексем в мові, можуть вживатися у декількох значеннях: в прямому й переносному. Певні словникові конструкції із топонімічним компонентом, набуваючи переносного значення, переходить до розряду стійких сполук – фразем, що несуть асоціативність сприйняття мовцями дійсності: Дніпро – Україна, Запоріжжя, Січ – воля, Україна – Батьківщина,.

3.2. Біблійні, міфологічні і культурно-історичні конотативні значення топонімів.

Щодо використання власних географічних назв, то на це впливає кілька чинників: це і мовні фактори, й позамовні, на які впливає чи загальне знайомство з цим об'єктом дійсності, чи певні історичні події. Це має вплив на те, що до складу стійких сполук можуть входити метафорично топонімічні назви.

На думку вчених, «топоніми в структурі усталених зворотів є яскравим свідченням того, що в явищі фразеологізації бере участь не самавласна назва,

а символічне значення, яким наповнюється ономастична оболонка у процесі функціонування в мові» [34, с. 30].

З-поміж власних географічних назв, які входять до складу фраземи, виділяють топоніми, що є відомими усім носіям різних мов світу. До них уналежнено топоніми, які походять із Біблії та давніх міфів.

Під час аналізу фразем ми враховуємо структурно-семантичну характеристику цих одиниць. За основу варто взяти номінативну функцію досліджуваних компонентів. Фраземи із власними географічними назвами – топонімами – набувають видозміни в семантиці, переосмислюючись та позначаючи предмети і явища дійсності, і становлять собою словосполучення із різним синтаксичним зв'язком.

Ми погоджуємось з класифікацією фразеологічних одиниць авторства М. Алефіренко, в основі якої співвідношення за частиномовною приналежністю: «субстантивні, ад'єктивні, дієслівні та адвербіальні» [4, с. 46].

Орім антропонімів, до складу фразеологізмів та паремій, які походять з Біблії, можуть входити й топоніми: *Голгофа*; *Віфлеєм*, *Йордан*, *Гоморра*, *Содом*, *Едем* і похідні відтопонімічні прикметникові утворення: *вифлеємська*, *гетсиманський* (*гефсиманський*), *вавилонський* (-а, -е), *єгипетська* (-і), *ліванський*, *ієрихонські*.

Содом і Гоморра – це давньоєврейські міста-поселення, що за Біблією, були Богом стерті із «лиця землі» за дії і вчинки мешканців цих поселень. Як стійка сполука, ***Содом і Гоморра*** значить «крайне безладдя; метушня, шум» і «крайня аморальність, розпуста, що панують де-небудь» [43, с.1353]. Сполука *іти на Голгофу* означає страту на хресті на пагорбі Голгофа, яка знаходилася біля Єрусалиму. Страждаючи фізично, засуджені повільно помирали. ***Голгофа*** – це «місце страти, мук (від назви гори Голгофи в Єрусалимі), де відбулася страта Ісуса Христа» [43, с.249]. Сьогодні стійка сполука *іти на Голгофу* значить страждання за когось та безнадійну, важку справу. Щодо сполуки *сади Едему*: Едем – це місце, де жили перші люди,

яких створив Бог, це власна назва, яка означає прекрасну землю, яка багата, щедра, розкішна. До цього топоніма існують такі синоніми: *райські місця, рай, сади едемські*. На сьогодні цей крилатий вислів значить «місце, що відзначається винятковою красою та багатством природи, благодатний край» [43, с.33]. *Іти у Віфлеєм* значить «лягати спати»; а *перейти через Йордан* значить «вмерти».

До складу фразеологічних і паремійних одиниць біблійного походження входять відносні прикметники, що вказують на відношення до якого географічного об'єкта або на характеристику персонажів через таких об'єкт, як наприклад, в українській фразеології, окрім фразем *авабилонська вежа*, які значить «справа, що ніколи не буде завершеною», і *авабилонське стовпотворіння* із тим же значенням вживають стійку сполуку *авабилонський полон* в значенні «рабство», «неволя» та *плач на ріках авабилонських*.

Відносний ад'єктивний компонент *авабилонський* – похідна одиниця від назви міста *Вавилон*, що має метафоричне значення «велике місто, повне спокуси і всілякого зла». Цей топонім вживається таож і а множині, як *Вавилони*, та означає великі міста.

Усе, що пов'язане з важкою підневольною працею, з рабською залежністю і покаранням, почало називатися мовцями *єгипетська неволя, єгипетська робота, тьма єгипетська* чи *кари єгипетські*, оскільки пов'язані усі ці фраземи із рабами Єгипту, що виконували важку роботу. Прикметник *ієрихонський*, який вказує на відношення до міста Ієрихон, що йог стіни іудеї не могли зруйнувати, лише подолали їх через звуки священних *ієрихонських сурм (труб)* й *ієрихонські мури (стіни)* упали самі, і як наслідок – місто було таки взяте. Сьогодні ці стійкі сполуки вживаються з такими значеннями: «те, що має бути знищеним», «потужний, гучний голос». Відносний прикметник *ліванський* є компонентом стійкої сполуки *ліванський кедр*, який метафорично пов'язаний з уособленням чоловічої краси та сили, оскільки саме це дерево – могутнє, величне та досягає 25-40 метрів висоти.

На сьогодні із зміною семантичного значення в українській фразеології

та пареміології вживаються такі стійкі словосполуки: *Гетсиманський (Гефсиманський) сад*, *Вифлеємська (провідна) зоря*, які мають біблійне походження.

Сполука *Вифлеємська (провідна) зоря* означає надійний дороговказ, бо пов'язана з народженням Ісуса: три царі із різних країн вирушили у Вифлеєм з дарами, їм дорогу вказувала зоря, яка зупинилася саме над тим місцем, де лежав новонароджений у яслах Ісус.

Фразему *Гетсиманський (Гефсиманський) сад* інтерпретують як місце останньої молитви перед стратою, як останні години перед арештом та смертю, оскільки пов'язана з останньою зустріччю Ісуса Христа зі його учнями під час Таємної вечері, що після неї він пішов у Гефсиманський сад, аби на самоті помолитися Богові. Згодом вислів *Гетсиманський (Гефсиманський) сад* став крилатим, місце це для християн стало священним.

З-поміж біблійних, міфологічних і культурно-історичних фразем, які характеризуються зрушеннями в семантиці й зафіксовані сучасними словниками, виділяють такі структурні одиниці, словосполучення з відантропонімічними прикметниками та +іменники-антропоніми, що вказують на ознаки присвійності відносності:

- слова-фраземи: *егіда (перебувати (відбуватися) під егідою, Олімп;*
- сполуки на основі підрядного зв'язку: *аркадська ідилія, аттична сіль, Гадесові поля, відкрити Америку, єгипетський полон (єгипетська неволя), єгипетські кари, казанська сирота, ієрихонські мури (стіни), канути в Лету, китайська грамота, китайські церемонії, китайський мур (стіна), летючий голландець, лоно авраамове, олександрійський маяк, Олімпійський спокій, Марсове поле, останній із Могікан, перейти Рубікон, троянський кінь, штурм Бастилі, потьомкінські села, і;*
- реченнєві сполуки: *гуси врятували Рим.*

До прикладу, слово-фразема *егіда* чи *(перебувати (відбуватися) під егідою)* у давньогрецькій міфології означала «щит всемогутнього Зевса, що був викований Гефестом». В центрі щита була зображена Медуза Горгона; через якийсь час егіда-щит, належачи Афіні (богиня мудрості), стала символом заступництва Афіни богів та людства.

Стійка сполука *під егідею* сьогодні має значення «захист, патронат, заступництво». а слово-фразема *Олімп* історично володіє переносним значенням «*вершина чого-небудь*» або ж «*верхівка якоїсь соціальної групи, вибране коло верхівка визначних діячів мистецтва та літератури. Літературний олімп*» [43, с.841]. Цей крилатий вислів *Олімп* пов'язаний з назвою гори, що на нійжили боги, за давньогрецькими міфами, а боги були недосяжні звичайним людям. Від іменника *Олімп* утворився іменник *олімпійці*, що спочатку називав богів Олімпу, однак з часом змінив своє значення та почав асоціюватися зі спортсменами, які беруть участь у спортивних Олімпійських іграх, а також відносний прикметник *олімпійський*, який є структурно змістовною одиницею таких сполук, як: *олімпійські громи*, та має значення «гнів людини, яка наділена великою владою», *олімпійський спокій*, що має значення «непорушна велич».

З-поміж фразем, які структурно є підрядним утворенням, виділяємо компоненти, що поєднані зв'язком узгодження, до прикладу, ідіома *аркадська ідилія*, яка означає «щасливе, безхмарне життя» та має семантичний зв'язок зі поняттям Аркадія – край Давньої Греції, жителі якого були в достатку і розважались на лоні прекрасної природи; стала сполука *Гадесові поля* має значення «царство мертвих» оскільки пов'язана з іменем давньогрецького бога міфічного підземного царства Гадеса чи Аїда, брата Зевса; стійка сполука *летючий голландець* пов'язана із легендою про голландського капітана, який запрягнувся обійти мис, який був у нього на дорозі, навіть якщо для цього йому потрібна буде вічність. За це нахабство капітан був покараний бурями: він був приречений разом із мертвою командою вічно блукати морями на кораблі-примарі, не торкаючись землі.

Довгий час моряки вірили, що зустріч з таким кораблем – летючим голландцем – призводить до шторму, бурі, до загибелі корабля і моряків. Сьогодні цей вислів вживається у переносному значенні, з вказівкою на людей, які постійно перебувають у дорозі,

Стале сполучення *потьомкінські села* має історичне походження, адже воно пов'язане з іменем князя Г. Потьомкіна, що хотів вразити імператрицю Катерину II, яка вперше відвідувала Крим, багатими, квітучими українськими щедротами. Для цього він збудував декоративні міста, села, фортеці, садиби, понасаджував парки та сади, одягнув селян у якісний одяг. Після відвідин Катерини все зникло та повернулася реальність – злидні. Значення цього вислову - «окозамилування».

Підрядним зв'язком керування утворені стійкі сполуки, в яких залежний компонент-іменник має в собі основне семантичне навантаження цілої фраземи, до прикладу, близька за своєю семантикою така словосполука, як: *канути в Лету* має значення «зникнути назавжди, «забутися без сліду» [43, с. 613], оскільки пов'язана із міфологічною рікою Лета. У творі «Енеїда» Вергілія згадано цю ріку, як «лету забуття у підземному царстві Аїда, з якої пили воду душі померлих та забували їхнє земне буття». З огляду на це саме найменування ріки стало символом забуття.

Сполука *піти за через Стікс* має зв'язок із назвою річки підземного царства Аїди, яка дев'ять разів обтікала царство і вважалася отруйною. Саме томусам вислів означає «померти».

Стійкий крилатий вислів *Царство Аїда* означає те саме, що і фразема *Гадесові поля*, однак різниця між ними полягає лише в засобах зв'язку слів (зв'язок керування та зв'язок узгодження).

Стала сполука *останній із могікан* пов'язана з індіанським племенем Північної Америки. В романі «Останній із могікан» Дж.-Ф. Купера описано, як, освоюючи нові землі американського континенту, європейські колонізатори, знищували місцеві народи. Популярність роману зумовила те,

що його назва набула метафоричного значення. Вислів *останній із могікан* означає останнього представника будь-якої групи людей, нації, роду, народу.

Окрім названих сполук, які несуть семантико-емоційну характеристику, виділяються фраземи, які своєю структурою презентують речення, до прикладу,: фразема *гуси врятували Рим* пов'язується з історичними подіями, коли галли напали на Рим та штурмом заволоділи ним, вони оточили Капітолій, проте не змогли полонити римлян. Галли дуже тихо, потайки (їх навіть не чули собаки) роззброїли варту, пробрались до Капітолія. Однак гуси, яких не нагодували вдень, загелготали, розбудили римських воїнів, а ті вже відбили напад ворогів. Значення цієї фраземи-речення - «незначна річ, що може призвести до серйозних наслідків».

За спостереженнями науковців, як компоненти фразеологізмів та паремій, топоніми максимально зберігають ономастичні характеристики, але одночасно можуть втрачати індивідуальність та конкретність і набувати апелятивних ознак. Цей процес апелятивації топонімного компонента паремій і фразеологізмів залежить від різних чинників. З огляду на це В. Познанська та С. Медведєва виокремлюють кілька груп фразеологізмів і паремій з топонімним компонентом [33]:

1. Фразеологізми й паремії з топонімами, з низьким ступенем апелятивації. Топонімний компонент у таких фразеологізмах і пареміях тісно пов'язаний з географічним об'єктом, що відомий у конкретному національно-культурному просторі. Однак топоніми не втрачаючи своїх власне категоріальних ознак, зберігають як основу формування фразеологічної та паремійної семантики власне топонімне значення «назва населеного пункту», «назва держави», «назва водного об'єкта» тощо. До цієї групи вналежнено передусім історичні фразеологізми, що відбивають різні історичні події. Такі топоніми завдяки історичній прив'язаності зберігають зв'язок із географічними об'єктами, зазнаючи однак мінімального переосмислення, що активізує функціональні семи топонімів.

Наприклад, у стійа сполука *Були ляхам Жовті Води, буде ще й Пилява* відображає битву Б. Хмельницького під Жовтими Водами. Тут назва міста виступає у ролі локалізатора описуваної події. Важливе значення битви й закінчення її поразкою ворога спричинює метонімічне значення топонімного компонента – «поразка». В структурі численних фразеологізмів і паремій, що висвітлюють події Другої світової війни, фіксуємо фразеологізацію найменувань тих територій, де були стратегічні бої (Берлін, Дніпро, Київ). Зберігаючи топонімні значення, топоніми набувають водночас додаткових історичних конотацій, як-от: *Дунав фашист наїстись на Вкраїні сала, а ми як нагодували, то й шкіра відстала; Фашист думав Дніпро переплеть – і пішов на дно раків ловить*.

2. Фразеологізми й паремії з топонімами, які виявляють середній ступінь апелятивації. В таких сполуках топонімний компонент цілком не втрачає своїх топонімічних ознак. Він слугує назвою реального географічного об'єкта, а саме: країни, міста, села, річки, однак обростає додатковими значеннєвими відтінками, що містять екстралінгвальну інформацію про цей об'єкт та передбачають якісну його характеристику. Для фразеологізмів і паремій цього типу топонімне значення є неактуальним, основною ж визначено функцію характеристик. Топоніми в складі фразеологізмів і паремій можуть характеризувати особу:

1) за зовнішнім виглядом, станом здоров'я: *Як на Чорнобилі побувати* (Чорнобиль – місце, яке зробило людей хворими); *Оце виріс з поліського злодія; Виріс, як поліський злодій (про високих)* (Полісся здавна славилось великою кількістю злочинів);

2) за рисами вдачі: *Я з Калагарівки, то не п'ю горілки; Хто любить піч, тому ворог Січ;*

3) за внутрішнім станом і відчуттями: *Має щастя, як Дорожів; Нещасна, як Подольська корова;*

4) за розумовими здатностями: *Як з Америки приїхав; Чи ти з Булавинівки?; Наче з Кирилівки вискочив* (Кирилівка – народна назва психіатричної лікарні в Києві);

5) за способом життя особи: *Піду на Низ, аби ніхто голову не гриз* (Низ – це частина Запорозької Січі, це символ незалежності, волі);

6) за соціальним станом: *Чоловік з Устрік, а голова з Бандрова, а ноги аж з Берегів* (йдеться про бездомного бурлаку); *Хоч я з Унятич, однак не шляхтич* (кажуть, що у с. Унятичі проживало більше шляхтичів);

7) за родом діяльності: *Зваричі із Солоного ставка; То такий робітник, який собі й на Хребті-горі світ найде* (на Хребті-горі стирчить голий шпиль);

8) за спільними ознаками, рисами, типовими для певного населеного пункту: *У Кутині всі наче поплутані; В Суражі все люди вражі;*

9) за стан життя людей певної території: *І на Поділля не росте хліб на кіллю; І на Поділля пліт ковбасами не горожений; На Поділі їдь, а ріпу сій* (в голодні роки на Поділля стікались селяни, оскільки уявляли його багатим); *Як ідеши у Сураж, то й бери свій хураж; Підеш до Печери – ляжеш спати без вечері.*

Окрему підгрупу становлять так звані «патріотичні» фразеологізми й паремії, в яких топонімний компонент є специфічною ментально-етнічною категорією, зміст якої зумовлений ставленням народу до рідної держави, до рідного міста чи рідномовних обов'язків: *На Вкраїні добре жити: мед й вино пити; Нема слободи, як на Україні; Збараж гудьмо, в Збаражі будьмо; Коломия не помя, Коломия місто.*

3. Фразеологізми й паремії з топонімами, як виявляють високий ступінь апелятивації. У таких фразеологізмах топоніми актуалізують вказівну функцію, співвідносячись з невизначеним місцем. Саме

займенникове значення в топонімів-компонентів стало можливим завдячуючи наявності в топонімів семи, що пов'язана з місцем розташування чи з певною місцевістю. Ця конкретність з часом втрачається, оскільки зникають зв'язки з місцем чи часом виникнення фразеологічної чи паремійної одиниці; невідомими стають причини її виникнення, затемненою – внутрішня форма. Саме тому топонімні компоненти розвивають значення, яке співвідносне із поняттями *тут,десь, скрізь, ніде, там*. Факт розвитку топонімами займенникової семантики засвідчує функціональне зближення їх із словами загального значення. Але повного переходу компонентів-топонімів у розряд апелятивів не спостережено, оскільки постійно актуалізованою є сема місцевості в межах топонімного компонента, яка не позбавляє останнього власне «топонімності». В ролі топонімних компонентів у займенниковій функції часто вживаються назви відомих міст (Київ, Львів, Рим, Краків), річок (Дніпро, Дунай, Десна), гір (Карпати, Бескиди). При цьому топоніми можуть бути замінені займенниковим прислівником: *Язик і до Києва доведе; Пішла баба за Дунай, то й ні про що не думай; Пани однакові, що в вас, що в Кракові; Від Карпаті до Паміру наші люди прагнуть миру*.

Зважаючи на те, що функція топонімів у складі фразеологізмів і паремій має вказівне значення, вибір їх часто підказується структурою фразеологізму чи паремії, зокрема римою: *З нудьги та поїдемо в Деньги; Іди зима до Бучина, бо вже ти нам надокучила; Дід із Сасова, а вона до засува; В нашій короваю вода з Дунаю; До Дуліб на свій хліб*.

4. Фразеологізми й паремії з топонімами, що зазнали повної апелятивації. В. Познанська та С. Медведєва зауважили, що в українській мові небагатьом властива топонімам повна апелятивація. Причинами цього, як зауважують автори, є втрата денотативного зв'язку, вживання топоніма у невластивій відмінковій функції абстрагування топонімної назви від певної місцевості та ін. Топонімні компоненти розвивають загальне значення й сприймаються як топоніми тільки завдяки формальній

оболонці і загальній традиції, яка склалася у свідомості мовців у відношенні до функціонування цієї назви в мові. Переважно загальні значення топонімів мають негативне забарвлення. Цепов'язане із певними етнічними стереотипами українського народу. До прикладу, Москва асоціюється з лихом, нещастям, неволею, подібні асоціації пов'язані з топонімом Єгипет: *Якусь Єгипту на нас Бог допустив* (Єгипет – польові миші); *А відки йдете, Іване? – Та з Єгипту, єгомосць* (Єгипет – корчма).

5. Фразеологізми й паремії із десемантизованими топонімами компонентами. В складі таких сполук топоніми можуть зазнавати повної десемантизації, а їхня роль зводиться до суто структурної. В таких випадках вони вже не є стрижневими мотивувальними компонентами, не формують загальної семантики фразеологізма чи паремії, а вживаються для іронії, жарту, каламбурного обігрування. Так, у фразеологізмах та пареміях каламбурного характеру топоніми, які позбавлені лексичного наповнення, легко вводяться з метою передачі думки щодо відсутності будь-якого зв'язку між явищами дійсності, як-от: *Пішла біда до Босир та й виїла з бочки сир, а як пішла до Циган, там їй стався саксаган*. З метою підкреслити абсурдність у фразеологізмах і пареміях зумисне поєднуються та протиставляються несумісні поняття: *Де Крим, де Рим, а де попова груша* (не можна поєднувати Крим, Рим і грушу); *На городі бузина, а в Києві дядько* (город не можна протиставляти Києву).

Жартівливі фразеологізми та паремії з топонімами у структурі спрямовані на висміювання негативних рис вдачі людини: *А до Межибожа кіз кувати!* (сміються з тих, хто дав марні обіцянки); *Упертий, як свиня в Варшаві; Де ти поза Уманню ходиш?!* (так говорять про ледарів).

6. Паремії та фразеологізми із вигаданими топонімами. Компонентами таких сполук можуть бути фіктивні топоніми, що не співвідносяться із реальними географічними об'єктами. Основою для утворення таких топонімих компонентів є апелятиви. Внутрішнє

протиріччя між апелятивною базою та її топонімною формою є джерелом підвищеної експресивності фразеологізмів та паремій: *Бував я в Буваличах і видав Видаличі; Поїхати в Храпівку* (хропіти уві сні); *А ви часом не з Брехунівки?*

Отже, у межах фразеологічних та паремійних одиниць топонімні компоненти позначені різним статусом – і семантично наповнені, і семантично спустошені. Основою формування значення топонімного компонента у пареміях та фразеологізмах є мовне й мовленнєве значення топонімів як категорії ономастики. Переосмислення \стосується не лише топонімного компонента, але й всього фразеологізма чи паремії.

Загальною тенденцією при використанні географічних назв у фразеологізмах та пареміях є нагнітання подій, фактів, а також активна діяльність людини, незважаючи на загрози.

Отож, власні назви як структурний та семантичний компонент фразеологічної чи паремійної одиниці має важливі характерні ознаки специфічного пласту лексики української мови, для якого властива деяка символіка, оскільки, ідентифікуючи топонімічну назву впливає на зміну семантики всього фразеологізма чи паремії.

Висновки до розділу 3.

Паремійні та фразеологічні одиниці з топонімічним компонентом різноманітні за експресивними і смисловими відтінками.

Топоніми – це власні географічні назви, що позначають різноманітні об'єкти дійсності. Це поширені історичні назви, які у складі фразем та паремій традиційно закріплені. За походженнями стійкі словосполучення, до складу яких входять власні топонімічні назви, – це власне українські утворення та запозичення з біблійних, міфологічних чи культурно-історичних джерел.

З-поміж них виділяються хороніми (*Польща, Америка, Волинь, Україна*), астїоніми (*Рогатин, Попівка; Париж, Рим, Золотоноша, Київ, Ніжин*), гідроніми (*Хорол; Лета, Рубікон, Дніпро, Дунай, Дон*).

Деякі фраземи й паремії мають варіанти, у яких назви топонімів не пов'язані з об'єктами дійсності, а лише передають семантико-експресивну характеристику висловів: *Аж Москва видно, Аж Київ видно*.

Топоніми, входячи до складу фраземи, набувають одного семантико-стилістичного звучання, вказуючи не лише на географічні назви об'єктів дійсності (держави, міста, водяний та гірський простір), а й надають асоціативно-метафоричного звучання. Окрім того, топоніми, як і слова та більшість лексем у мові, можуть вживатися у декількох значеннях: в прямому й переносному. Певна стала словникова конструкція із топонімічним компонентом у складі, набуваючи переносного значення, переходить до класу стійких сполук – фразем, що несуть асоціативність сприйняття дійсності мовцями: *Дніпро – Україна, Запоріжжя, Січ – воля, Україна – Батьківщина*.

До складу стійких сполук також входять топоніми, які походять з Біблії: *Едем; Віфлеєм, Йордан, Гоморра, Содом; Голгофа*, а також похідні відтопонімічні прикметникові утворення: *єгипетська (-і), ієрихонські, ліванський, вавилонський (-а, -е), вифлеємська, гетсиманський (гефсиманський)*.

Серед біблійних, міфологічних і культурно-історичних фразем та паремій, які характеризуються зрушенням семантики й зафіксовані сучасними словниками, виокремлено такі структурні компоненти, як іменники-антропоніми *Олімп, егіда (перебувати (відбуватися) під егідою* і словосполучення з відантропонімічними прикметниками, які вказують на ознаки присвійності чи відносності: це підрядні словосполучення: *Гадесові поля, китайська грамота, летючий голландець, аркадська ідилія, аттічна сіль, лоно авраамове, Марсове поле, олександрійський маяк, останній із Могікан, Олімпійський спокій* та речення: *гуси врятували Рим*.

ВИСНОВКИ

Наша магістерська робота презентує аналіз стійких сполук української мови, які зафіксовані у фразеологічних та тлумачних словниках, словниках власних імен людей і крилатих висловів, а також у збірках народних паремій.

Фразеологічна й паронімічна система української мови – багатогранна як за структурою, так і за семантикою. У семантичній ономастичній фразеології відображена уся характеристика носіїв мови – українців як етносу з власними цінностями, звичаями та ментальністю.

Ономастичні стійкі словесні вирази є своєрідними одиницями, в яких яскраво репрезентована національна характеристика, український колорит, а тому вона була та є об'єктом вивчення науковців, які схильні до такої думки: «компонент «власне ім'я» виконує граматичну функцію або функцію формального суб'єкта чи об'єкта предикації» [2, с. 63].

Аналізуючи фразему з онімним компонентом, можна простежити, як у мовній практиці українців закріплюються національні традиції й реалії життя.

Під час аналізу фразеологічних та паремійних одиниць ми встановили, що за походженням їх поділяють на питома українські одиниці та запозичені. Основна група як антропонімічних, так і топонімічних онімів, що презентовані у стійких сполуках української фразеологічної та паремійної системи, - це власне українські народнорозмовні одиниці. Найбільше в них представлено особові імена, що набувають специфічного семантичного значення, яке вказує на їх національну специфіку.

Найчастіше до складу питома українських фразеологічних та паремійних одиниць з антропонімічним компонентом входять чоловічі особові імена, рідше – жіночі. Ці імена, що зафіксовані у фразеологічних словниках та збірниках прислів'їв, зазвичай вживаються в офіційних формах: *Ганна, Уляна Андрій, Василь, Гнат, Микита, Пилип*.

Поряд з офіційними особовими іменами поширені також їх розмовно-побутові варіанти. Серед них скорочені форми імен: *Федь* (від *Федір*, *Федот*); *Панас* (від *Опанас*), *Настя* (від *Анастасія*), *Гапка* (від *Аганія*); здрібніло-пестливі: *Катруся*, *Маруся*, *Одарочка*; *Андрійко*, *Івась*, *Матвійко*; згрубіло-зневажливі: *Стецько*, *Феська*, *Андруха*.

У фразеологічній та паронімній системі української мови особові імена передають позитивні і негативні характеристики. Зокрема Л. Скрипник зазначає: «Вже здавна на Україні невдах називають *Хомою* чи *Химкою*, некультурних, «неотесаних», недоумкуватих – *Гапкою*, *Феською*, *Хіврею*, дурнів – *Стецьком*, неуважних, неспритних – *Солохою*, *Солонієм* тощо» [40, с. 113].

У фразеологізмах та пареміях антропонімічні назви набувають узагальненого значення.

Для фразем із власними особовими іменами у структурі властиве набуття узагальненості: *По Марусин поясок; споживай, Хведьку, то хрін, то редьку; Парочка: Мартин та Одарочка; Спустився Гриць на дурницю, а вона йому боком вилізла; З нашого Андрушка ні м'яса, ні юшка*.

З-поміж запозичених фразеологічних та паремійних одиниць із антропонімічним компонентом особливу групу формують стійкі сполуки біблійного й міфологічного походження. Власні особові назви у таких стійких сполуках співвідносяться із персонажами біблійних оповідей та асоціативно формують значення фраземи в мовній картині світу українців: *Адам, Абель, Єва, Ісус Христос, Голіаф, Давид, Даліла, Каїн, Лазар, Соломон, Самсон, Хома, Йов, Йосип*.

В українській фразеологічній та паремійній системі існує чимало одиниць, до складу яких входять лексеми, які пов'язані з античним світом, з давньогрецькими та давньоримськими міфами. Ці компоненти – зазвичай іменники-антропоніми або відантропонімічні прикметники, які вказують на ознаки присвійності чи відносності.

Такі фразеологічні та пароніміїні одиниці різняться за структурою і формують такі групи: фразема-слово (*Аполлон (Феб)*), фразеологічна чи пароніміїна одиниця, утворена сурядним чи підрядним зв'язком (*між Сциллою й Харибдою, Драконівські закони*), а також реченнєві утворення (*Що дозволено Юпітерові, те не дозволено бикові*).

Особливості фразем та паремій, які пов'язані з античним світом полягають у тому, що вони мають мовні давньогрецькі і латинські відповідники: *Арес – Марс, Гера – Юнона, Геракл – Геркулес, Афродіта – Венера, Зевс – Юпітер*.

Паремійні та фразеологічні одиниці з топонімічним компонентом різноманітні за експресивними і смисловими відтінками.

Топоніми – це власні географічні назви, що позначають різноманітні об'єкти дійсності. Це поширені історичні назви, які у складі фразем та паремій традиційно закріплені. За походженнями стійкі словосполучення, до складу яких входять власні топонімічні назви, - це власне українські утворення та запозичення з біблійних, міфологічних чи культурно-історичних джерел.

З-поміж них виділяються хороніми (*Польща, Америка, Волинь, Україна*), астіоніми (*Рогатин, Попівка; Париж, Рим, Золотоноша, Київ, Ніжин*), гідроніми (*Хорол; Лета, Рубікон, Дніпро, Дунай, Дон*).

Деякі фраземи й паремії мають варіанти, у яких назви топонімів не пов'язані з об'єктами дійсності, а лише передають семантико-експресивну характеристику висловів: *Аж Москва видно, Аж Київ видно*.

Топоніми, входячи до складу фраземи, набувають одного семантико-стилістичного звучання, вказуючи не лише на географічні назви об'єктів дійсності (держави, міста, водяний та гірський простір), а й надають асоціативно-метафоричного звучання. Окрім того, топоніми, як і слова та більшість лексем у мові, можуть вживатися у декількох значеннях: в прямому й переносному. Певна стала словникова конструкція із топонімічним компонентом у складі, набуваючи переносного значення,

переходить до класу стійких сполук – фразем, що несуть асоціативність сприйняття дійсності мовцями: *Дніпро – Україна, Запоріжжя, Січ – воля, Україна – Батьківщина*.

До складу стійких сполук також входять топоніми, які походять з Біблії: *Едем; Віфлеєм, Йордан, Гоморра, Содом; Голгофа*, а також похідні відтопонімічні прикметникові утворення: *єгипетська (-і), ієрихонські, ліванський, вавилонський (-а, -е), вифлеємська, гетсиманський (гефсиманський)*.

Серед біблійних, міфологічних і культурно-історичних фразем та паремій, які характеризуються зрушенням семантики й зафіксовані сучасними словниками, виокремлено такі структурні компоненти, як іменники-антропоніми *Олімп, егіда (перебувати (відбуватися) під егідою* і словосполучення з відантропонімічними прикметниками, які вказують на ознаки присвійності чи відносності: це підрядні словосполучення: *Гадесові поля, китайська грамота, летючий голландець, аркадська ідилія, аттічна сіль, лоно авраамове, Марсове поле, олександрійський маяк, останній із Могікан, Олімпійський спокій* та речення: *гуси врятували Рим*.

Власні назви як структурний та семантичний компонент фразеологічної чи паремійної одиниці несе в собі важливі характеристики специфічного шару української лексики. Для нього властива певна символіка, оскільки ономастична одиниця, ідентифікуючи, впливає на зміну семантики всієї фраземи та паремії, надаючи їй особливого семантичного відтінку, переводячи антропонім і топонім із спеціальної галузі мовознавства до розділу «Фразеологія», що акумулює в собі емоційну й експресивну сторону мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Белей Л. Нова українська художньо-літературна антропонімія: проблеми теорії та історії : монографія. Ужгород, 2002. 157 с.
2. Боєва Е. Міфоніми у поезіях Миколи Зерова: функціонально-стилістичний аспект. *Мова і культура*. 2009. Вип. 12. С. 237–244.
3. Булаховський Л. Нариси з загального мовознавства : навч. посібник. Київ : Радянська школа, 1955. 248 с.
4. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: космогонічні українські народні погляди та вірування. Київ : Довіра, 1992. 414 с.
5. Венжинович Н. Концептуалізація дійсності за допомогою власних назв у фразеологізмах української мови URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib> (дата звернення: 1.08.2023).
6. Галас К. Й. Назва як мовна одиниця (на матеріалі української мови). Ужгород, 1985. 46 с.
7. Гнатюк В. Пісенні новотвори в українсько-руській народній словесности. Львів, 1902. 66 с.
8. Герус-Тарнавецька І. Назовництво в поетичному творі. Мюнхен-Вінніпег, 1966. 143 с.11
9. Данилюк Н. Поетичне слово в українській народній пісні : монографія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. 512 с.
10. Дей О. Сторінки з української фольклористики. Київ : Наукова думка, 1975. 271 с.
11. Дунаєвська Л. Українська народна проза (легенда, казка). Еволюція епічних традицій. Київ : Вид-во Інституту математики НАН України, 1997. 447 с.
12. Єрмоленко С. Нариси з української словесності: (стилістика та культура мови). Київ : Довіра, 1999. 431 с.
13. Карпенко О. Прагматична спрямованість власних назв у художньому тексті: Метод. вказівки до спецкурсу. Для студентів ф-ту

романо-герман.філології. Одеса, 1998. 24 с.

14. Карпенко Ю., Мельник М. Літературна ономастика Ліни Костенко : монографія. Одеса : Астропринт, 2004. 216 с.

15. Карпенко Ю. О. Власні назви в художній літературі. *Наукові записки*. Серія: Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. Вип. 37. С. 170–172.

16. Карпенко Ю. О. Слов'янська міфологія і український фольклор. *Мова та стиль українського фольклору*. Київ, 1996. С. 22–33.

17. Квітка К. Українські народні мелодії : у 2 ч. Упоряд. та ред. Іваницького А. І. Київ : Поліграф Консалтинг, 2005. Ч. 1. Збірник. 480 с.

18. Колесник Н. С. Здобутки та перспективи української фольклорної ономастики на всеслов'янському тлі. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства* : збірник наукових праць. Ужгород, 2001. Вип. 4. С. 258–261.

19. Колесник Н. Онімія української народної пісні : монографія. Чернівці : Технодрук, 2017. 368 с.

20. Колесник Н. С. Основні засади створення словника. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство. Луцьк, 2013. Вип. 25 (274). с. 9–15.

21. Колесник Н.С. Проблема специфіки фольклорної мови та фольклорної онімії як її структурного елемента. *Записки з українського мовознавства*: Зб. наук. праць. Вип. 8. Одеса: Астропринт, 1999. С.103-112.

22. Колесник Н. с. Структура статті в словнику фольклоронімів (на матеріалі бурлацьких та наймитських пісень). Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство. Луцьк, 2014. Вип. 2 (279). с. 7–14.

23. Колесник Н.С. Язичницька та церковно-християнська системи найменувань: взаємовпливи та шляхи контамінації. *Сучасні проблеми мовознавства*. Вип.6. Ужгород,2002. .С.109-114.

24. Колесса Ф. Українська усна словесність. Едмонтон, 1983. 645 с.

25. Костик В. Весняно-обрядовий фольклор Буковини : автореф. дис. ...канд. філол. наук : 10.01.07. Львів, 2001. 19 с.
26. Крупеньова Т. І. Онімійна творчість Лесі Українки кінця ХІХ століття. *Записки з ономастики*. 2012. Вип. 15. С. 68–76.
27. Літературознавчий словник-довідник. За ред. Громяка Р. Т., Коваліва Ю. І., Теремка В. І. Київ : ВЦ «Академія», 2007. 752 с.
28. Масенко Л. Т. Українські імена і прізвища. Київ: Т-во «Знання» УРСР, 1990. 48 с.
29. Мороз О. А. Фразеологічні одиниці з компонентом «власне ім'я» в сучасній українській мові : структурно-семантичний аспект : автореф. дис. ...канд. філол. наук. Донецьк, 2002. 20 с.
30. Невідомська Л., Редька М. Пропріальні назви із затемненою семантикою у структурі української народної чарівної казки // Вісник Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Філологія. Івано-Франківськ, 2011. Вип. ХХІХ–ХХХІ. С. 398–402.
31. Новикова М. О. Прасвіт українських замовлянь. *Українські замовляння*. Київ : Дніпро, 1993. С. 7–29.
32. Онацький Є. Українська мала енциклопедія : в 10 кн. Буенос-Айрес, 1957. Кн. 9. 1564 с.
33. Познанська В. Д., Медведєва С. Р. Семантичні видозміни топонімів у складі фразеологізмів української мови URL: <http://jvestnik-b.donnu.edu.ua/article/viewFile/2497/2531> (дата звернення: 6.06.2023).
34. Словник української ономастичної термінології. Укл. Бучко Д. Г., Ткачова Н. В. Харків: Ранок-НТ, 2012. 256 с.
35. Стельмах М. П. Зібрання творів : у 7 т. Київ : Дніпро, 1982–1984. Т. 30.
36. Торчинський М. М. Власні назви нематеріальних об'єктів: структура, диференційні ознаки, перспективи дослідження. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка: Мовознавство*. Тернопіль, 2017. № 1 (27). С. 299–303.

37. Українська мова : енциклопедія. Редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. 2-ге вид. випр. і доп. Київ : Українська енциклопедія, 2004. 824 с.

38. Українська музична енциклопедія : у 5 т. Редкол. : Скрипник Г. А. (голова) та ін. Київ : Інститут мистецтвознавства фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, 2006. Т. 4. 542 с.

39. Хлистун І. В. Фоносемантика поетонімів української поезії (на матеріалі творів II пол. XX ст.). *Вісник Уманського педуніверситету. Філологія (мовознавство)*. Умань, 2004. С. 240–246.

40. Худаш М. З історії української антропонімії. Київ : Наукова думка, 1977. 236 с.

41. Чебанюк О. Ю. Український народний календар як культурний текст. *Українознавчий альманах*. 2012. Вип. 8. С. 186–188.

42. Шотова-Ніколенко Т. Онімний простір романів Юрія Яновського : монографія. Одеса : Астропринт, 2007. 165 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

43. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. 5-те вид. К.; Ірпінь : Перун, 2005
44. Власні імена людей : слов.-довід. / Л. Г. Скрипник, Н. П. Дзятківська; ред. В. М. Русанівський; НАН України, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. 3-тє вид., випр. Київ: Наук. думка, 2005. 334 с.
45. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Київ: Либідь, 1993. 768 с.
46. Прислів'я та приказки : Людина. Родинне життя. Риси характеру / Упоряд. М. М. Пазяк; Відп. ред. С. В. Мишанич; Акад. наук Укр. РСР; Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнографії ім. М. Т. Рильського. Київ : Наук. думка, 1990. 528 с.
47. Прислів'я та приказки : Природа. Господарська діяльність людини / Упоряд. М. М. Пазяк; Відп. ред. С. В. Мишанич; Акад. наук Укр. РСР; Ін-т

мистецтвознав., фольклористики та етнографії ім. М. Т. Рильського. Київ :
Наук. думка, 1989. 480 с.

48. Фразеологічний словник української мови / АН України, Ін-т укр.
мови; [уклад.: В. М. Білоноженко та ін., редкол.: Л. С. Паламарчук (голова)
та ін.]. Київ : Наук. думка, 1993.

Дата

Підпис